

В.Г.Космина*

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ
М.ДАНИЛЕВСЬКОГО Й МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

У статті аналізуються методологічний, семантичний та прагматичний аспекти теорії культурно-історичних типів М.Данилевського. Автор доходить висновку, що методологічний базис цієї теорії є хитким і лише частково прийнятним для поглибленого дослідження історії цивілізацій.

В останні півтора десятиріччя в Україні й інших пострадянських країнах соціально-гуманітарні науки, передусім історична, зіткнулися з низкою серйозних викликів. Серед них – необхідність розробки нової методологічної парадигми замість жорсткої марксистської формаційної схеми, якій вони раніше були підпорядковані¹, переосмислення справжнього місця указаних країн в культурно-цивілізаційній (як і економічній та геополітичній) структурі світу та в її історії – завдання, ускладнене загостренням міжцивілізаційних суперечностей у добу глобалізації².

Пошук відповідей на ці виклики підштовхує історичну науку до глибокого цивілізаційного аналізу історичного процесу, а в галузі методології – до заміни формаційного підходу більш широким і менш ідеологізованим цивілізаційним підходом до історії. Останній розроблявся у філософії історії, головним чином у двох варіантах інтерпретації всесвітньої історії: однолінійному (тобто як односпрямованого, лінійно-стадіального розвитку світу, близько до формаційної схеми) та полілінійному (як різноспрямованого розвитку локальних цивілізацій). Концепції локальних цивілізацій багато в чому визначили зміст так званої "некласичної" або "нелінійної" філософії історії, що швидко розвивалася з другої половини XIX ст. У числі розробників найбільш ґрунтовних із них називають М.Я.Данилевського (1822–1885), О.Шпенглера (1880–1936), А.Д.Тойнбі (1889–1975).

Зазвичай їхні концепції докладно розглядаються в підручниках з філософії історії, філософії культури, інших соціально-гуманітарних дисциплін. Пальму першості автори незмінно віддають російському біологові й соціологові М. Данилевському, який у книзі "Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому" (1869) обґрунтував свою теорію культурно-історичних типів, що заклала традицію наукового аналізу всіх локальних цивілізацій, включно з європейською, як рівноцінних об'єктів дослідження³. Пізніше цим же шляхом пішли О.Шпенглер і А.Тойнбі. Український історик і філософ Ю.Павленко відзначає, що "вперше у своїй філософсько-історичній повноті концепція локальних цивілізацій постає в М.Я.Данилевського"⁴. І.Бойченко також визнає, що "мультицивілізаційний підхід" до історії був "уперше системно розроблений Данилевським"⁵.

Та найбільший інтерес до творчості Данилевського спостерігається сьогодні в Росії, де створено Інститут слов'янських досліджень ім. М.Я.Данилевського, виходить багато наукових статей, захищаються дисертації, публікуються монографії⁶. Його філософсько-історичну теорію автори оцінюють зазвичай дуже високо.

Серед цих оцінок увагу привертає твердження Б.Балуєва, що книга Данилевського стала зовсім новим словом у методології історії⁷. Ця думка цікава не лише в контексті пошуку в історичній науці нової методологічної парадигми, яка остаточно й досі ще не сформована, а й з погляду непростой проблеми поєднання філософії історії та методології історії. На думку Л.Зашкільняка, перша з них є

* Космина Віталій Григорович – канд. іст. наук, доцент Запорізького національного університету.

розумовим конструюванням гіпотетичних моделей змісту і способу розгортання людського буття, тоді як друга намагається за мірками наукознавства "вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, що повинні допомогти історичному свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань"⁸. Тож очевидно, що та чи інша філософсько-історична концепція може закласти підвалини нової методології в дослідженні історії, якщо, по-перше, не буде спекулятивною (умоглядною) і враховуватиме специфіку історичної науки – той самий "рух від джерел до наукових знань", а по-друге – здобуде підтримку наукового співтовариства істориків або хоча б його частини. Це б означало досліджену свого часу Т.Куном зміну наукових парадигм або наукову революцію⁹.

А теорії культурно-історичних типів інколи й приписується роль такої революції саме в історичній науці. Російський філософ і публіцист М.Страхов у 1886 р. писав, що книга Данилевського містить "нову теорію загальної історії", прагне внести в науку історії переворот, подібний внесенню природної системи в науки, де раніше панувала система штучна¹⁰. Відомий історик К.Бестужев-Рюмін також указував, що книга остаточно внесла природну систему в історію, і досить категорично стверджував: "А природна система тільки одна, тому що двох істин бути не може"¹¹.

Проте помітної переорієнтації історичної науки, зокрема в Росії, на нову парадигму так і не сталося. Той же Б.Балуєв з досадою визнає цей факт: "Чи оцінили сучасники гідно працю М.Я.Данилевського? Чи зрозуміли вони, що перед ними наукове відкриття, або, принаймні, нове слово в історичній науці? На жаль, маємо констатувати, що лише деякі з сучасників по достоїнству оцінили книгу"¹². Такого ж висновку доходять і інші автори¹³. Власне, їй віддавали належне переважно слов'янофіли (причому, не всі з них) і здебільшого з ідеологічних мотивів. Передусім на ідейно-політичні, а вже потім на історіософські аспекти "Росії і Європи" звертали увагу і її критики. Книга, що протягом 1869 р. друкувалася в журналі "Зоря", а в 1871 р. вийшла окремим виданням, наступного разу була видана лише в 1888 р., після чого, щоправда, була перевидана в 1889 і 1895 р. Тільки у XX ст. вона була надрукована в західних країнах, а перевидана в Росії – в 1991 і 1995 рр. Проте й серед сучасних публікацій аналітичного характеру, до яких долучаються представники різних наукових галузей, ми не зустрічаємо праць, присвячених вивченню справжнього історико-методологічного потенціалу книги, що диктує необхідність спеціального дослідження на цю тему.

У даній статті якраз і ставиться мета з'ясувати, як співвідносяться філософсько-історична концепція М.Данилевського й методологія історії, чи справді перша створювала нову, цивілізаційну парадигму для другої, чим пояснюється відносно "прохолодне" ставлення до неї з боку істориків у XIX і більшій частині XX ст. А в науково-методологічному плані орієнтиром для нас буде теорія наукових революцій Т.Куна.

Ключовим у цій теорії є поняття "парадигма" (грець. – "взірець") – загально-визнане наукове досягнення, яке протягом певного часу дає науковій спільноті модель постановки проблем і їх розв'язання. Парадигма, яку Т.Кун ще називав "дисциплінарною матрицею", включає в себе визнані й узгоджені теорії, закони, системи понять, форми й правила наукової діяльності, технічні засоби, переконання, цінності, що в сукупності формують у науковій спільноті цілком певне бачення світу й самих наукових проблем, які їй належить розв'язувати.

Становлення тієї чи іншої наукової дисципліни починається з первісного накопичення фонду емпіричних фактів, які взагалі "лежать на поверхні" і фіксуються лише в процесі практичної діяльності людей. На певному етапі знову ж таки якісь практичні інтереси викликають потребу в осмисленні фактів, їхньому впорядкуванні. Тоді й з'являється теорія, яка пояснює факти й указує шляхи їх поглибленого дослідження для отримання практичної користі. Якщо процес дос-

лідження дає очікувані результати, то він стає парадигмою, що формує навколо себе наукову спільноту, "джерелом методів, проблемних ситуацій і стандартів розв'язання", і визначає особливості нової науки, зміст підручників і підготовки майбутніх фахівців з даної дисципліни¹⁴.

На основі такої парадигми наука може довго розвиватися кумулятивним шляхом, нагромаджуючи успіхи, постійно розширюючи межі наукового знання й уточнюючи саму парадигму. Та може настати час, коли традиційна парадигма виявляється безсилою в поясненні нового, "аномального" для неї, але значущого для даної наукової галузі явища, коли усвідомлюється, що "природа якимсь чином порушила навіяні парадигмою очікування, що спрямовують розвиток нормальної науки"¹⁵. Виникає криза "нормальної науки" й уже усталеної для наукової спільноти "картини світу". Тоді ведеться пошук нових теорій, аж поки одна з них не доведе свою спроможність дати життя новій парадигмі з відповідним "переформатуванням" змісту й напрямку подальшого розвитку науки. А надалі період нормального розвитку може знову змінитися науковою революцією.

Тож спочатку окреслимо, в якому стані перебувала історична наука на час публікації книги Данилевського "Росія і Європа". Окремого теоретичного обґрунтування своєї методології вона ще не мала, а історичними називались узагалі науки про суспільство. Проте в Західній Європі, а за її зразком і в Росії, вже сформувалася певна традиція історіописання, яка може розглядатися як парадигма. У концептуальному плані в ній панувала європоцентристська схема єдиного поступу людства: стародавній світ – середні віки – нові часи, філософськи осмислена в дусі гегельянства або позитивізму. Методологія базувалася передусім на історичному методі, стандарти якого були розроблені німецькою історичною школою (Л. фон Ранке та ін.). Він вимагав ретельної реконструкції змінюваних у часі історичних явищ, причому лише на основі фактів, отриманих із критичної інтерпретації джерел. Історіографія зазвичай зосереджувала увагу на політичній історії, найкраще забезпеченій джерелами, і прагматично підносила державний устрій та політичні режими своїх країн. Шляхи розвитку історичної науки в Росії й західних країнах принципово не відрізнялися. Хіба що, скажімо, німецька історіографія схилилася більше до індивідуалізації подій та ідіографізму, а російська – не цуралася пошуку "закономірностей"¹⁶. Компаративістика була в пошані здебільшого серед слов'янофілів, що прагнули протиставити Росію Європі.

Слід відзначити, що норми, які сформувалися в XIX ст., багато в чому збереглися і в сучасній, значно більш зрілій, історичній науці. Не останню роль у цьому відіграє сама специфіка історичного знання. Виступаючи формою соціальної пам'яті, воно ніколи не втратить самостійного значення й на власне емпіричному, тобто нетеоретизованому, рівні.

Данилевський же, не будучи істориком, не був обтяженим традицією, що існувала в цій науці – йти до тих чи інших теоретичних узагальнень від сукупності досліджених історичних фактів. Проте для нього, досвідченого вченого-натураліста, була професійним заняттям сама наука з усім її парадигмальним характером і відповідним світоглядом. Водночас, як прихильник слов'янофільства, захоплювався історією, особливо російською та європейською. Такі різнобічні пізнавальні інтереси вкупі з публіцистичним запалом і громадсько-політичною активністю Данилевського (за належність до групи М.Петрашевського його навіть заарештовували й висилали з Петербурга), вочевидь, і створили ту емоційну й інтелектуальну підкладку, на якій зросла оригінальна історіософська праця. Варто додати, що й книгу він писав у 1865–1868 рр. у Криму, де ще не загоїлися рани від програної Росією Кримської війни 1853–1856 рр.

З урахуванням особливостей книги, тієї обставини, що вона не є власне історичною, філософською чи соціологічною працею, а також неординарності самого

автора, найбільш продуктивна характеристика його теорії й методу можлива за основними напрямками семіотичного аналізу – синтактикою, семантикою й прагматикою.

В авторському синтаксисі цілком певно простежується романтична стратегія. Уже на початку книги¹⁷ її центральною темою Данилевський проголошує пошук справжніх причин недружного, навіть ворожого, "загального настрою" європейців щодо Росії, що різко проявився напередодні й під час Кримської війни¹⁸. Композиція твору побудована так, що в перших главах демонструються численні прояви цього антагонізму, далі теоретично й історично обґрунтовується його неминучість, показується загострення в XIX ст. боротьби слов'янського світу з Європою й, нарешті, дається оптимістична картина майбутнього утвердження слов'янства як найдосконалішого культурно-історичного типу. Водночас доволі складним і заплутаним є авторський стиль¹⁹. Тому в працях і К.Бестужева-Рюміна, і М.Страхова, і сучасних дослідників багато місця відводиться системному викладові змісту книги та його тлумаченню.

Докладніше зупинимось на найсуттєвішому для нас семантичному аспекті теорії Данилевського. В основі його семантики лежить організмизм – методологія пояснення соціальних явищ через аналогію з живим організмом. Це було природно для нього як біолога, особливо якщо врахувати популярність органічної теорії суспільства серед слов'янофілів. Для нього локальні цивілізації – це не що інше, як культурно-історичні типи розвитку, котрі він і проголошує найвищими історичними одиницями (с.103). Самі ж ці типи є прямою аналогією видів у рослинному й тваринному світі, причому в додарвінінському їх тлумаченні, як самотніх і практично незмінних за внутрішнім змістом ("типом організації"). Він переконаний, що "форми історичного життя людства, як форми рослинного й тваринного світу, як форми людського мистецтва ... не тільки змінюються й удосконалюються за віком, але ще й різноманітяться за культурно-історичними типами". Звідси – визначення цих типів як "самостійних, своєрідних планів релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього, одним словом, історичного розвитку" (с.85).

За Данилевським, "ці культурно-історичні типи, або самотні цивілізації, розташовані в хронологічному порядку, суть: 1) єгипетський; 2) китайський; 3) асирійсько-вавилонно-фінікійський, халдейський або давньосемітичний; 4) індійський; 5) іранський; 6) єврейський; 7) грецький; 8) римський; 9) ново-семітичний або арабський; 10) германо-романський або європейський. До них ще можна зарахувати два американських типи: мексиканський і перуанський, що загинули насильницькою смертю й не встигли успішно здійснити свій розвиток" (с.88).

Такий перелік і хронологія типів дуже нагадують поширену на той час схему зміни всесвітньо-історичних народів, філософськи обґрунтовану ще Г.В.Ф.Гегелем. Характерно, що Данилевський, наділивши ці народи статусом самотніх культурно-історичних типів, тільки їх проголошує позитивними діячами в історії людства, що своїм розвитком зробили внесок у "загальну скарбницю". Решта ж народів – це або тимчасові феномени-руйнівники, негативні діячі людства, або ж етнографічний матеріал, "як би неорганічна речовина, що входить до складу історичних організмів – культурно-історичних типів"(с.88–89).

Проте перейнявши деякі зовнішні ознаки гегелівської схеми, Данилевський беззастережно відкинув її глибинну суть і фактично замінив новою схемою. У розвитку й зміні культурно-історичних типів він побачив не цілісну, логічно вибудовану всесвітню історію, а різні історії, причому настільки різні, що вони не можуть розглядатися як єдиний процес еволюції людства. Це дозволяло проводити їхній соціологічний аналіз як начебто одночасно існуючих, а в їхній самотній історії, що має свій початок і свій кінець, шукати паралелі, повторення тощо.

Результатом узагальнень дещо схожих фактів в історії цивілізацій стали постульовані Данилевським п'ять "законів історичного розвитку". Вони констатують: 1) лінгвістичну спорідненість народів, що утворюють культурно-історичний

тип; 2) необхідність політичної незалежності цих народів як умови зародження й розвитку цивілізації; 3) неможливість передачі начал цивілізації одного культурно-історичного типу народам іншого типу; 4) благотворність впливу на цивілізацію розмаїтості етнографічних елементів, що складають тип; 5) відносну короткочасність в історії культурно-історичних типів періоду їх "цвітіння й плодоношення" (с.91–92).

Методологічно важливим є пояснення до третього закону: ані "пересадження" цивілізаційних начал (шляхом колонізації), ані їх штучне "прищеплення" не забезпечать приживання в чужій цивілізації. Вони тільки загрожуватимуть її виживанню. Єдино можливим способом благотворного цивілізаційного впливу є "грунтове удобрення", коли цивілізація, зберігаючи власну самобутність, вільно переймає й засвоює деякі чужі здобутки в природничих науках, техніці, промисловості, мистецтвах. Але запозичення не можуть торкатися сфери народного життя та наук про людину й суспільство, які, очевидно, прямо пов'язані з цивілізаційними началами, хоча зміст останніх Данилевський не розкриває (с.93–101).

На біологічних аналогіях будується й п'ятий закон. Культурно-історичні типи уподібнюються багаторічним одноплідним рослинам, в яких період цвітіння й плодоношення є коротким і виснажує раз і назавжди їхню життєву силу. Розвиваючи свої міркування, автор визначає чотири періоди життя культурно-історичних типів: 1) етнографічний або утворювальний, що триває багато тисячоліть (дитинство); 2) державний (юність); 3) цивілізаційний, тривалістю від 4 до 6 століть (зрілість); 4) час вичерпання творчих сил, апатії самовдоволення чи апатії відчаю (старість), після якого народ може стати етнографічним матеріалом для чужого культурно-історичного типу. Перші три періоди він розглядає як своєрідні еквіваленти давньої, середньої та нової історії в розвитку кожного типу окремо.

Отже, термін "цивілізація", що в перших главах книги є тільки синонімом поняття "культурно-історичний тип", набуває значення "періоду цвітіння й плодоношення" в історії типу. У цей період народи "виявляють переважно свою духовну діяльність у всіх тих напрямках, для котрих є запоруки в їхній духовній природі не лише відносно науки та мистецтва, а й у практичному здійсненні своїх ідеалів правди, свободи, суспільного благоустрою й особистого добробуту" (с.104). Втрачена в державний період давня племінна воля тепер замінюється "правильною свободою" (с.112).

Бачення цивілізації як певного ідеалу було характерним і для більшості європоцентристських лінійно-стадіальних схем історії XVIII – початку XIX ст. (просвітники, Гегель та ін.)²⁰ Однак європейські філософи трактували цей ідеал як єдиний для всього людства, а його поступовим утіленням уважали саме Європу. Данилевський же знаходить, що свого часу ідеалу реально досягав кожен культурно-історичний тип, але ідеал він мав унікальний, той, що відповідав особливостям типу і означав доведення до довершеності якоїсь зі сторін людської творчості, закладених в "ідеї людства".

Зауваживши, що ані людина, ані (за аналогією з нею) цивілізація не можуть прогресувати безкінечно ні в одній, ні, тим більше, в усіх відразу сферах діяльності, Данилевський робить два принципові висновки. Перший: усі цивілізації, як і результативність їх діяльності, скінченні, і нові культурно-історичні типи мають "освоювати" інші поприща для своєї творчості – ті, до яких вони здатні за своїми психічними особливостями. Другий: прогрес "полягає не в тому, щоб іти все в одному напрямі (в такому разі він швидко б припинився), а в тому, щоб виходити все поле, що становить поприще історичної діяльності людства, у всіх напрямках" (с.109).

Виходить, що людство нікуди не прямує, а просто існує, накопичуючи різноманітність²¹, як це, на думку Данилевського, властиво й рослинному, і тваринному світові. Проте цій органічній картині світу суперечать і хронологічна послідовність цивілізацій, і "перехід від більш примітивних до більш досконалих цивілізацій"²², і виокремлення серед них групи спадкоємних культурно-історичних типів – єгипетського,

ассирійсько-вавилонно-фінікійського, грецького, римського, єврейського та європейського. На відміну від типів відокремлених (китайського, індійського), вони передавали один одному плоди своєї діяльності, поповнюючи "загальну скарбницю", і, урешті-решт, отримали надприродний і вічний дар християнства (с.88).

Причини подібних суперечностей у теорії Данилевського, як і стислості та плутаності в її викладі, довільного підбору фактів, котрими вона "ілюструється", стануть для нас більш зрозумілими, коли ми звернемось до її третього, прагматичного, аспекту. Автором рухало зовсім не прагнення створити нову теорію історичного процесу саму по собі, наприклад для потреб історичної науки. Метою було обґрунтування неминучого торжества слов'янського культурно-історичного типу та цивілізаційного домінування Росії. Адже він і саме існування цього типу виводить із указаних п'яти "емпіричних законів" та аналогій з іншими типами.

Якщо слов'яни – це одне із семи лінгвістичних сімейств "арійської раси", а п'ять із них (індійці, перси, греки, римляни, германці) уже створили свої культурно-історичні типи, то "вся історична аналогія говорить, отож, що й слов'яни подібно до своїх старших на шляху розвитку арійських братів, можуть і повинні утворити свою самобутню цивілізацію" (с.124–125). Якщо найбільший зі слов'янських народів – російський – протягом багатьох століть зберігає незалежність і зміцнює державність, то, за аналогією з іншими типами, слов'яни стоять на порозі створення власної цивілізації. Якщо "прищеплення" чужих цивілізаційних засад неможливе й загрожує існуванню приймаючої цивілізації, то Росії слід якомога швидше "вилікуватися" від занесеної Петром I "хвороби європейничання" (мавпування з Європи). Якщо дуже корисним для цивілізації є етнографічне розмаїття, то слід вітати зростання Російської імперії та русифікацію підкорених народів і прагнути до створення під егідою Росії могутньої всеслов'янської федерації, попередньо звільнивши слов'янські народи від турецького й австрійського володарювання. Якщо період розквіту цивілізації є коротким, то домінування Заходу вже завершується й незабаром настане доба "цвітіння й плодоношення" молодого слов'янського культурно-історичного типу, а з нею – і його цивілізаційне лідерство.

У ракурсі методології історії було б дуже пізнавальним простежити різнобічне практичне застосування теорії при порівняльному аналізі слов'янської й германо-романської цивілізацій та характеристик їх народів, якому автор присвячує декілька глав. Але й тут панує голий прагматизм. Замість розкриття відповідних "планів" історичного розвитку народів ми зустрічаємо їх жорстке протиставлення на основі пошуку крайніх протилежних точок в їхніх характеристиках. У главі "Відмінності в психічному ладі" автор оголошує саме "насильництво" постійною, суттєвою спільною рисою національного характеру всіх германо-романських народів, основою "будови розуму, почуття й волі", що виявилась в усій їхній історичній діяльності, і на "доказ" цього добирає історичні факти.

Він свідомий того, що "насильництво" є тільки крайнім проявом індивідуалізму, дійсно властивого західним європейцям. Проте аналіз германо-романського типу він базує не на цій структуроутворюючій, ідеологічно нейтральній категорії індивідуалізму, а на емоційно й морально навантаженому, оціночному (переважно негативному) понятті насильництва. У нього й інші поняття набувають оціночного характеру: "надмірно розвинене почуття особистості", "надмірне почуття власної гідності", "надмірно розвинений індивідуалізм", "безмежна, нічим не зменшувана свобода" (с.179).

Цілком логічно, що й слов'янський тип, який у нього представлений російським етносом, він характеризує через оціночні (але вже переважно позитивні) категорії, під які "підводить" дібрані факти: "терпимість", "внутрішня моральна свідомість", "перевага загальнонародного російського елемента над особистим" (с. 187, 195, 197).

У главі "Відмінності віросповідні" увага акцентується на розбіжностях в окремих церковних догматах. Їхній розгляд лише з православного погляду логічно приводить до проголошення католицизму й протестантизму неправдивими віросповіданнями, а православ'я – істинним, і до висновків про духовне нездоров'я європейських народів і духовне здоров'я російського.

Досить своєрідно зіставляються й "школи виховання" залежно від держави, через які пройшли європейці та росіяни на шляху від племінної волі до громадянської свободи (глава "Відмінності в ході історичного виховання"). Данилевський по суті відтворює концепцію О.Тьєррі про походження європейських держав, класів і класової боротьби із завоювання, але підводить її під власні узагальнення. Мовляв, народи Римської імперії, опинившись під владою завойовників-феодалів, утратили права на землю й боролися переважно за особисті, індивідуальні свободи. "Вони відвоювали в повному обсязі свої особисті права від своїх завойовників, проте земля залишилася під владою цих останніх; а ця суперечність неминуче веде до такого зіткнення, котре загрожує загальною загибеллю й руйнуванням" (с. 253).

На відміну від європейців, росіяни отримали "правильне історичне виховання". Форми залежності народу від державної влади не породжували непримирених суперечностей із нею, а лише збільшували їхню єдність і взаємодовіру. Причинами цього були: нечисленність прикликаних для державотворення варягів, що фактично "розчинилися" в слов'янстві; спільне потерпання князівської влади й народу від зовнішнього (ординського) данництва; порівняна легкість нещодавно ліквідованого кріпацтва; збереження общинного землеволодіння. Данилевський був упевнений, що російський народ "цілковито підготовлений до прийняття громадянської свободи замість племінної волі", а "його політичні вимоги, або, краще сказати, надії, найвищою мірою помірковані" (с. 262). Отож, він і оцінку західної культури будував "на консервативно-романтичній ремінісценції традиційних форм спілкування, поведінки й цінностей російського суспільства та культури"²³.

"Оптимістичний" погляд на минуле слов'янського культурно-історичного типу й Росії цілком логічно переходить у Данилевського в оптимізм щодо їхнього недалекого майбутнього. Тлом для таких висновків служить класифікація попередніх типів за їхніми досягненнями в чотирьох загальних категоріях культурної діяльності: а) релігійній; б) власне культурній (науковій, художній або промисловій); в) політичній; г) суспільно-економічній. На думку Данилевського, в єгипетській, китайській, вавилонській, індійській, іранській цивілізаціях, які він називає первинними, ці сфери діяльності не були ще відокремлені одна від одної. У трьох наступних, одноосновних, розвиток лише однієї сторони діяльності досяг найвищого рівня досконалості: у єврейській – релігійної, у грецькій – власне культурної (художньо-естетичної), у римській – політичної. Германо-романський тип є вже двоосновним, бо має небувалі досягнення у двох сферах – політичній та власне культурній (науковій і промисловій).

І ось тепер, мовляв, молодий слов'янсько-російський тип – з його долею богообраного хранителя "релігійної істини – православ'я", із його небаченою політичною гармонією (шанобливою покірністю народу владі, і, відтак, – неможливістю будь-яких революцій), з його "правильним" суспільно-економічним ладом, заснованим на общинному землеволодінні, з його ще не розкритим до кінця власне культурним потенціалом, – має всі задатки для того, щоби стати "першим повним чотирьохосновним культурно-історичним типом" і першим, що дасть "задовільний розв'язок суспільно-економічного завдання" (с. 480–508).

Те, що в європейській філософії історії розглядалося як ознаки відсталості Росії чи навіть її нездатності до самостійного культурного розвитку, у слов'яно-філській схемі Данилевського перетворюється ледь не на "вселюдський ідеал", зразок для наслідування людством, щонайменше в найближчі століття. Об'єктив-

но Данилевський недалеко відійшов від лінійно-стадіальних концепцій історії й, здається, просто переробив гегелівську схему "на російський лад", поставивши на вершину світової еволюції Росію замість Пруссії.

Але прагматичний аспект його книги не вичерпувався підведенням під російське слов'янофільство ґрунтовної теоретичної бази, створенням, за висловом М.Страхова, "катехізису слов'янофільства"²⁴. Він прагнув підняти в росіян почуття патріотизму, який, утім, розумів досить вузько – як захист російської "самобутності" й активну протидію західним впливам, зокрема в галузі "історичних і суспільних наук". Простежується й намагання всіляко посилювати суспільну лояльність до самодержавства як начебто породження російської "народності" та єдиного її хранителя.

Та найбільш рельєфно проступає його намір схилити уряд і громадськість до рішучої боротьби (із Заходом і Туреччиною) за встановлення російського контролю над Балканами та Константинополем, який, за задумом Данилевського, мав стати столицею великої всеслов'янської федерації. Він і в інших працях наполягав на тому, що розв'язання горезвісного "східного питання" є передумовою майбутнього торжества слов'янства. "Східне питання... – писав він у 1877 р., – є величезний історичний процес, закладений ще в часи давніх Греції та Риму, – процес щодо того, чи повинне слов'янське плем'я ... залишатися тільки нікчемним придатком, так би мовити, прихвоснем Європи, чи ж, у свою чергу, здобути світодержавне значення й накласти відбиток на цілий період історії"²⁵. Тому І.Іо-нов правий, коли стверджує: "Теорія цивілізацій була для Данилевського ідеологічним інструментом, за допомогою якого вчений обґрунтовував право Російської імперії на реванш у східному питанні та загарбання Константинополя"²⁶.

Оригінальні семантика й прагматика теорії Данилевського та досить суперечливе їх поєднання диктують необхідність прискількивіше проаналізувати його авторський метод із погляду методології історії.

Філософсько-історична концепція Данилевського формувалася під великим впливом позитивізму. Він по суті ототожнював історичний процес із природним і в інтерпретації історії застосовував методи природничих наук. Але в нього, ученого-біолога, і позитивізм мав відповідний відтінок – органіцистський. А це, у поєднанні з його релігійністю й політичними переконаннями, змушувало шукати додаткових підпорок для своєї теорії в ідеалізмі, зокрема, у тій його версії, яка була найближчою до позитивізму й започаткована філософією І.Канта.

Як відомо, Кант розрізняв внутрішню, духовну, суть речей ("речей у собі"), яку вважав пізнаванною хіба що для метафізики, але не для науки, і їхні зовнішні прояви, феномени, що можуть дослідним шляхом вивчатися самі по собі, безвідносно до суті речей. Виявлені при цьому впорядкованість і регулярність феноменів або фактів, трактуються як закони природи. Їх відкриттям, установленням повторюваності й порядку природних феноменів якраз і займаються природничі науки. А для них, за Кантом, природою є все, що можна спостерігати ззовні як феномени, у тому числі факти історії. Пізніше позитивісти цим і обмежились, відмовившись від "метафізичного" заглиблення в суть історичних явищ.

Але Кант усе-таки визнавав, що в будові й формах життєдіяльності живих організмів, а ще більше – в людській історії, присутня певна доцільність, яку він називав планом природи. Хоч наука й не може однозначно довести існування такого телеологічного "плану" ("ідеї"), учені змушені діяти так, ніби він існує. Кант дав філософську ("метафізичну") інтерпретацію внутрішньої телеології природи. Мету існування живих організмів він бачив у самому їх існуванні, тоді як мету наділеної розумом людини – ще й у невпинному прогресі людської раціональності (інтелекту, моральної свободи), можливого тільки в рамках універсальної історії людства²⁷.

Ідею людської історії як єдиного процесу зростання свободи, розвинену в XIX ст. Гегелем і гегельянами, Данилевський відкинув. Проте на озброєння взяв дві інші

ідеї, що логічно випливали з кантівської філософії історії. Одна з них – імпліцитно позитивістська: історична наука має справу з історичними фактами як природними феноменами. Друга – імпліцитно метафізична: історичний процес є здійсненням певних планів природи (історії).

Він навіть не пробує аналізувати глибинний зміст історичних фактів. Питання про факт-джерело, яким так опікувався історизм, Данилевським узагалі не розглядається. Для нього факти дійсності вже самі по собі є фактами науки, якщо вони виявлені й приведені в якусь систему. Ця система може бути штучною, якщо предмети і явища групуються за виразною, але несуттєвою ознакою, або природною, якщо факти групуються відповідно до їх природної спорідненості. Природна система є остаточною для науки й "висвітлює всі її факти" (с. 78). Подальша зміна парадигм, як її в ХХ ст. обґрунтовував Кун, для російського вченого неможлива.

Із такою ж категоричністю він "вносить" природну систему і в історію. На його переконання, явища що в історії, що в природничих науках мають групуватися за морфологічним (формотворчим) принципом. Але тут його позитивізм відступає перед метафізикою, адже вказаним принципом є не що інше, як "ідеальне в природі" (с. 158). Звідси в нього такі однотипні категорії як "ідея рослини", "ідея тварини", "ідея людини", "ідея слов'янства", "план історичного розвитку". Р.Дж.Коллінгвуд ще в Канта помічав таке зближення історії й природничих наук, такий паралелізм у тлумаченні планів природи й законів природи, що це тільки спотворювало обидві галузі знання²⁸. Данилевський же по суті методологічно отожднює історію й біологію. Основою для цього слугує поширення на історію органічної теорії, а підставою для універсалізації останньої – все та ж концепція "плану природи". Та якщо в Канта це була тільки умовність, метафора, то в Данилевського вона набуває трансцендентного значення. Він у всьому бачить "безпосередню дію божественного Промислу", унаслідок чого "і стрункий порядок природи є непогрішним, і історія є непогрішною" (с. 214). При цьому ідею Канта про єдиний для всього людства план природи (план історії) він відкидає й заводить мову про різні "плани розвитку" для окремих груп народів і, відповідно, про різні культурно-історичні типи.

Після такого метафізичного отожднення історії з біологією зникала необхідність створювати природну систему історичної науки з аналізу самих історичних фактів. Названу систему Данилевський просто переносив із біології й уже згідно з нею перегруповував і "впорядковував" відомі науці факти. Він заявляв, що й відшукання та перелік культурно-історичних типів "не становить жодного утруднення, позаяк вони загальновідомі" (с. 88).

Він справді бачив усю невідповідність між дійсними фактами історії і європоцентристською лінійно-стадіальною схемою пояснення історичного процесу. Тому його прагнення побудувати історичну теорію на врахуванні реального культурно-цивілізаційного різноманіття світу було цілком виправданим. Проте загальнотеоретичний фундамент для неї закладався хиткий, оскільки формувалася з різнорідних, у чомусь навіть взаємовиключних, конструктивних елементів: позитивізму й метафізичних ідей, історизму й організму, апеляції до фактів і відмови від їх пошуку та аналізу. Із неї Данилевський не виводив навіть свої "закони історичного розвитку". Він їх постулював за зразком законів біології й аргументував дібраними фактами з порівняльної історії цивілізацій. А взагалі під законами наук про людину та суспільство він розумів "просто часте повторення явищ, для якого ми не можемо придумати навіть гіпотетичного пояснення" (с. 437).

Філософський еклектизм теорії культурно-історичних типів значною мірою знецінював її в очах професійних істориків, які не мали змоги наповнити конкретно-історичним матеріалом метафори "план", "ідея", "організм" тощо. Цього, однак, не можна стверджувати стосовно дослідницьких методів Данилевського, адже методи можуть мати й самостійну цінність для історичної науки, без

прив'язки до певної теорії. Пропоновані вченим методи впливали переважно з позитивістської дослідницької традиції. Але їх декларування й практичне застосування в книзі "Росія і Європа" не завжди збігалися.

Метод аналогії. Він використовувався найчастіше, і на ґрунті прихильності автора до організму набув ледь не універсального значення. Аналогія проводилась між розвитком природничих наук і розвитком історії, між рослинним або тваринним світом і людством, між видами в живій природі й культурно-історичними типами, між життям окремої людини й життям цивілізації тощо. Для історії, яку Данилевський уважав, як і біологію, порівняльною наукою, може бути цікавою його методика порівняння різних культурно-історичних типів: оскільки вони проходять однакові (гомологічні) стадії життя, то малодосліджений чи молодий культурно-історичний тип можна зіставити з типом дослідженим, що вже завершив свій життєвий цикл, і, за принципом аналогії, точно визначити, в якому періоді життя він перебуває в той чи інший час (с. 87). У такий спосіб Данилевський, власне, і "визначав" майбутнє Росії та слов'янства. Водночас надмірність аналогій із біологією призводила до фактичного ігнорування специфіки історії, зокрема, універсального характеру людської раціональності, на який вказували й Кант, і Гегель. Характерно, що, заперечуючи запозичення в чужій цивілізації "всього, що відноситься до пізнання людини й суспільства", Данилевський сам активно застосовував теорії і методи європейської науки.

Метод типології. Він був тісно пов'язаний із попереднім, бо теж ґрунтувався на морфологічному принципі. Але в природній системі історії йому відводилась центральна роль як засобів розрізнення культурно-історичних типів. При типології явищ Данилевський закликав ураховувати всі їхні ознаки. Культурно-історичний тип він визначав на основі сукупності характеристик ("категорій"): особливостей релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього розвитку. Проте цього, досить продуктивного, підходу до типології не продемонстрував і у власній типологізації вказував на єдину, зовнішню, ознаку – мовну спорідненість народів ("лінгвістичне сімейство"). Хоча так і залишилось незрозумілим, чому германо-романський тип об'єднує дві різні мовні групи – германську й романську²⁹.

Водночас Данилевський не виключав зв'язку між мовою (мовною групою) й психологією: "Якби в племені не виробилась особливість психічного складу, то яким би чином могли виникнути настільки суттєві відмінності в логічній побудові мов?" (с. 107). Але йому бракувало матеріалів етнопсихолінгвістики, яка тільки зароджувалася. Він лише відзначив її майбутню велику евристичну значущість: "Порівняльна філологія могла б слугувати підмурівком для порівняльної психології племен, якби хто встиг прочитати у відмінностях ґраматичних форм відмінності в психологічних процесах та в поглядах на світ, від яких перші дістали свій початок" (с. 107–108).

Генетичний метод. Його застосування мало б забезпечити аналіз розвитку культурно-історичного типу в рамках, окреслених типологією та біологічною аналогією (періоди життя типу як історичного організму). Цей розвиток починається в етнографічний період, коли культурно-історичне плем'я вже виділилося зі споріднених з ним племен і "збирається запас сил для майбутньої свідомої діяльності, закладаються ті особливості в будові розуму, почуття й волі, які становлять всю оригінальність племені". Ці особливості "виражаються в мові (що виробляється в цей довгий період часу), у міфічному світогляді, в епічних переказах, в основних формах побуту, тобто в ставленні як до зовнішньої природи, так і до себе подібних" (с. 107). Останні зауваження імпліцитно вказують на джерела, з яких можна почерпнути матеріал для аналізу змісту самотнього типу, хоча сам Данилевський до джерел не звертався.

У визначенні ж рушійних сил історичного розвитку Данилевський зупинився на роздоріжжі між телеологічним і природно-історичним, точніше історико-

географічним, їх тлумаченням. З одного боку, він визнавав якусь "початкову причину" психологічних особливостей племен, хоч і не розкрив її. Також стверджував, що в етнографічний період "несвідомим чином заготовлюється матеріал і закладаються підвалини майбутньої діяльності", а в державний – "народи приготують, так би мовити, місце для своєї діяльності, будують державу й огорожують свою політичну незалежність", хоч це й означає для них утрату більшої чи меншої частини первісної племінної волі (с. 107, 111–112). З іншого боку, – заявляв, що племена не становлять генетично самобутніх одиниць, а тільки протягом тисячоліть стали самобутніми, здобувши й характеристичний зовнішній облік, і особливий психічний лад (с. 122). При цьому відзначав вплив на формування характеру етносу природних умов, особливо лісу, який створював не замалі, але й не завеликі труднощі для життєдіяльності племені (с. 189–230). А вже перехід до державності зумовлювався, на його погляд, зовнішніми поштовхами – зіткненнями з іншими народами, що збуджувало усвідомлення народом своєї самобутності й спричинювало спільну діяльність у певному напрямі. Нові поштовхи з часом викликали перехід до цивілізації. Таким чином, скептичне ставлення Данилевського до історизму звузило можливості генетичного методу, а результати його застосування зробило суперечливими.

Системний підхід. Системний метод, що сьогодні є ключовим у дослідженні цивілізацій, у XIX ст. був ще недостатньо розроблений. На систему дивилися спрощено, однобоко. Зазвичай в її властивостях як цілого бачили тільки поєднання властивостей її складників, і не помічали нових, інтегративних властивостей, що виникають унаслідок взаємодії цих елементів. Це обумовило й методологічну хиткість системного підходу Данилевського. Запроваджена ним категорія "природна система" призначалася не для вивчення системи явищ як єдиного цілого, а лише для розмежування ("систематизації") явищ за морфологічним принципом. Він рішуче заперечував існування "загальнолюдського" й визнавав лише "вселюдське" як суму характеристик усіх народів, що складають людство. А коли й демонстрував зразки системного аналізу, наприклад, історичної ситуації в Європі в XV–XVI ст., то причини взаємовпливу подій убачав не в їхньому системному зв'язку, а в "плані світодержавного промислу" (с. 311–312).

Точно так і наведена вище сукупність характерних рис цивілізації зовні постає як система. Але насправді це тільки "плани" телеологічної "спрямованості розвитку", зв'язок між якими автор не простежує, а конкретне зіставлення слов'янського та германо-романського типів проводить лише за трьома критеріями: психічним ладом народів, їхнім віросповіданням та "історичним вихованням". Тому дослідники справедливо вказують, що конкретне застосування теорії "виявилось набагато біднішим, ніж вихідна концепція"³⁰. Та й названі фактори не становлять цілісної системи. Релігія не є хоча б рівноцінним психічному ладові культуротворчим чинником, як це прийнято в сучасних теоріях цивілізацій. Данилевський не досліджує впливу християнства на свідомість і діяльність людей, суспільне життя, художню культуру тощо. Водночас, на його думку, народний характер може спотворити саму релігію, якщо йому не відповідає її ідеал (германо-романські народи), або смиренно прийняти її, якщо така відповідність є (російський народ). Останнє імпліцитно вказує на богообраність народу.

Методологічне підпорядкування релігії психологічному типові народів і часте звернення вченого до питань народності й національності дає І. Галактіонову підстави стверджувати, що взагалі "теорія культурно-історичних типів Данилевського – цільне, системне вчення про нації, їх сутність, походження, ознаки та закони"³¹. Це, звичайно, перебільшення, адже ототожнення культурно-історичного типу з нацією, якщо й виявляє себе, то, передусім, у главах, присвячених Росії. Проте це також цікава проблема, оскільки вона торкається й українського народу.

Як російський великодержавник, Данилевський не має жодного сумніву в тому, що, приєднавши визволені з-під Польщі українські землі, Росія лише "повернула своє", що великороси й малороси (українці), попри відмінності в говорах, становлять один, російський, народ (с. 103). Однак їхні історичні образи постають у нього доволі несхожими, коли він обґрунтовує так званий "закон збереження історичних сил". Так, Південно-Західна Русь (Подніпров'я та Прикарпаття) під впливом Візантії розвинула активну релігійну, політичну й культурну діяльність у ті часи, коли на Північному Сході (Суздаль і Москва) в умовах глухої лісової країни продовжувалось "тихе, здебільшого ще племінне, етнографічне життя", русифікувалися фінські племена й цим накопичувався "сильний запас російської сили". Згодом Південно-Західну Русь зламали внутрішні й зовнішні бурі, вона опинилась під владою Литви й Польщі, а зміцніла за цей час Москва стала, мовляв, "збиральницею землі руської" (с. 437–440). Виходить, що українці й росіяни мали відмінне етно-племінне коріння, отримали різне "історичне виховання", а якщо врахувати закиди Данилевського київському духівництву, яке "заразилось духом католицької нетерпимості" (с. 188), та феномен уніатства, то й – неонадкове культурно-релігійне "виховання". За всіма трьома "розрядами", за якими вчений зіставляв характери народів, це такі етноси різні, хоч і споріднені. Не випадково ж він і об'єднання незалежної Малоросії з Росією за часів Б.Хмельницького пояснює лише "глибоким політичним тактом" малоруського племені (с.484).

У цілому ж спрощені уявлення Данилевського про системність та фактична її підміна типологією вели до руйнування базових принципів самої історичної науки. Адже, за його логікою, в історії Росії споконвіку російські явища й тенденції були органічно несумісними з тими, що їй "прищепив" Петро I, синтез одних і других був неможливий, а значить, розуміти й вивчати їх можна було тільки окремо. У результаті системно єдина історія країни логічно розпадалася щонайменше на два потоки подій, на дві історії – "свою" та "чужу, прищеплену". На цьому тлі непослідовною, у свою чергу, виглядала відмова Данилевського (очевидно, продиктована його прагматизмом) бачити більш природні відмінності в історії російського й українського народів.

Підсумовуючи історико-методологічний аналіз теорії Данилевського, знову звернемось до міркувань Куна з приводу наукових революцій. Він зазначає, що коли "з'являється на світ новий кандидат в парадигму, учені чинитимуть опір його прийняттю, поки не будуть переконані, що задоволені дві найважливіших умови. По-перше, новий кандидат має, очевидно, розв'язувати якусь спірну й у цілому усвідомлену проблему, котра не може бути розв'язана в жоден інший спосіб. По-друге, нова парадигма повинна обіцяти збереження реальної спроможності вирішення проблем, яка накопичилась у науці завдяки попереднім парадигмам. Новизна заради новизни не є метою науки"³².

Що стосується першої умови, то слід зауважити, що потреба в перегляді однолінійної європоцентристської схеми історичного розвитку в XIX ст. не усвідомлювалась більшістю істориків та філософів ані в Західній Європі, ані в Росії, де сама історична наука мала європейське коріння й антиєвропейські потуги слов'янофілів наражалися на гостру критику з боку західників, що чисельно переважали. Та проблема перегляду вже назріла, і Данилевський вдався до радикальної заміни старої схеми новою, полілінійною. Однак його філософсько-історична (і соціологічна) концепція культурно-історичних типів, як продукт свого часу, формувалась із наявних тоді, досить різномірних, теоретичних компонентів, скріплених (для певності) органіцистською аналогією. Тому спроби надати їй логічної завершеності й доказовості до кінця не вдалися, зокрема й через прагматичну панславістську спрямованість самої книги. Завдання побудувати прийнятну для історичної науки багатолінійну модель історії вчений поставив, але не вирішив³³.

Ще меншою мірою виконувалась друга умова. Теорія Данилевського намітила комплекс методів і способів аналізу фактів згідно з новим баченням історії. Але автор

застосовував їх непослідовно, суперечливо, інколи в спотвореному вигляді – від надлишковості аналогій до перекрученої системності. Дослідницькі методи в тому вигляді, в якому їх використовував Данилевський, не лише не створювали більш ефективної методології історії, а й заводили в глухий кут розв'язання традиційних для історіографії проблем, як це видно на прикладі історії Росії. У спільноті істориків прихильники історизму не приймали соціологічного позитивізму Данилевського, прихильники позитивізму – його телеології й метафізики, ті й інші разом – органіцизму.

Таким чином, теорія Данилевського наскільки повертала історичну науку обличчям до реальностей історії, настільки ж позбавляла її власного реального ґрунту. Наслідком був скепсис істориків відносно ґносеологічної спроможності цієї теорії.

Сучасна, постнекласична, наука, озброєна соціологією знання, з більшим розумінням ставиться до подібних філософсько-історичних концепцій. Але для неї занадто архаїчною є така теоретична скріпа теорії Данилевського, як органіцизм. За умов його заміни надійнішим методологічним "вузлом" та врахування методологічних здобутків великих теорій цивілізацій ХХ ст., передусім О.Шпенглера й А.Тойнбі, багато елементів теорії Данилевського можуть цілком прислужитися для формування методології цивілізаційного аналізу історичного процесу.

¹ Див.: *Рєєнт О.П.* Деякі проблеми історії України ХІХ–ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // *Український історичний журнал*. – 2000. – №2. – С. 3.

² Аналіз цих суперечностей у середині 1990-х рр. дав С.Гантінгтон (див.: *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций? // *Полис*. – 1994. – №1; *Его же.* Столкновение цивилизаций. – М., 2003).

³ Раніше дещо схожу концепцію, щоправда, з європоцентристським підтекстом, виклав німецький історик Г.Рюккерт у додатку до "Підручника світової історії в органічному викладі" (1857). Проте ця книга пройшла непоміченою навіть у Німеччині, де її автора й досі не визнано за оригінального вченого (див.: *Ионов И.Н., Хачатурян В.М.* Теория цивилизаций от античности до конца XIX века. – СПб., 2002. – С. 361).

⁴ *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. – К., 1996. – С.105.

⁵ *Бойченко І.В.* Філософія історії: Підручник. – К., 2000. – С. 274.

⁶ Див., наприклад: *Авдеева Л.Р.* Русские мыслители: Ап.А.Григорьев, Н.Я.Данилевский, Н.Н.Страхов. – М., 1992; *Бажов С.И.* Философия истории Н.Я.Данилевского. – М., 1997; *Балуев Б.П.* Споры о судьбах России: Н.Я.Данилевский и его книга "Россия и Европа". – М., 1999 та ін.

⁷ *Балуев Б.П.* Указ. соч. – С. 70.

⁸ *Зашикільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 7.

⁹ Див.: *Кун Т.* Структура научных революций: Сб. / Пер. с англ. – М., 2003.

¹⁰ *Страхов Н.Н.* О книге Н.Я.Данилевского "Россия и Европа" // *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. – М., 1991. – С. 513.

¹¹ *Бестужев-Рюмин К.Н.* Теория культурно-исторических типов // *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. – СПб., 1995. – С. 462.

¹² *Балуев Б.П.* Указ. соч. – С.70.

¹³ *Нугманова Н.А.* Н.Я.Данилевский о всемирно-историческом процессе // *Вестник Московского университета. Серия 8. История*. – 1997. – №2. – С. 45–46; *Шевляков А.И.* Книга Н.Я.Данилевского "Россия и Европа" в полемике 80-х годов XIX века // *Социологические исследования*. – 1998. – №12. – С. 127.

¹⁴ *Кун Т.* Указ. соч. – С. 39–42, 160.

¹⁵ Там же. – С. 89.

¹⁶ Див.: *Бон Т.* Историзм в России? О состоянии русской исторической науки в XIX столетии // *Отечественная история*. – 2000. – № 4. – С. 124–127.

¹⁷ Див.: *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. – М., 1991. – С. 7 (далі в тексті всі виноски даються на це видання із зазначенням сторінок в дужках).

¹⁸ Сучасний німецький дослідник Л.Люкс також визнає спалах ворожості, але пояснює його передусім психологічними чинниками – відчуттям занепаду Заходу і його

суспільних інституцій, особливо внаслідок революції 1848 р., і страхом перед могутністю Росії, де лунали месіанські й панславістські заклики (див.: Люкс Л. Россия между Западом и Востоком. – М., 1993. – С. 25–34).

¹⁹ Ще К.Бестужев-Рюмін відзначав дуже незручну для читача структуру матеріалу, коли логіка думок і фактів розривається численними аналогіями, відступами, авторськими міркуваннями тощо (див.: Бестужев-Рюмин К.Н. Указ. соч. – С. 461).

²⁰ Іонов И.Н., Хачатурян В.М. Указ. соч. – С.369–371.

²¹ Авдеева Л.Р. Указ. соч. – С. 82.

²² Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. – СПб., 1997. – С. 382.

²³ Социологическая мысль в России: Очерки истории немарксистской социологии последней трети XIX – начала XX века. – Л., 1978. – С. 241.

²⁴ Страхов Н.Н. Указ. соч. – С. 510.

²⁵ Данилевский Н.Я. Горе победителям. Политические статьи. – М., 1998. – С. 54.

²⁶ Іонов И.Н. Империя и цивилизация (Идеи и догадки Н. Данилевского в сравнительно-историческом освещении) // Общественные науки и современность. – 2003. – №2. – С. 112.

²⁷ Див.: Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1980. – С. 92–93, 100.

²⁸ Там же. – С. 93–94.

²⁹ Павленко Ю.В. Назв. праця. – С. 106; Хачатурян В.М. Теория культурно-исторических типов Н.Данилевского: логика и противоречия // Общественные науки и современность. – 2003. – №2. – С. 104.

³⁰ Хачатурян В.М. Указ. соч. – С. 107.

³¹ Галактионов А. Органическая теория как методология социологической концепции Н.Я.Данилевского в книге “Россия и Европа” // Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому. – СПб., 1995. – С. XIX.

³² Кун Т. Указ. соч. – С. 252.

³³ Іонов И.Н. Указ. соч. – С. 111.

The article deals with the analysis of methodological, semantic and pragmatic aspects of the theory of cultural – historical types of N.Danilevsky. The author comes to the conclusion that the methodological basis of this theory is rather shaky and only be acceptable partially for in-depth research of a history of civilizations.

М.Г.Палієнко*

АРХІВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСХОВИЩАХ (ПЕРЕМІЩЕННЯ, ОПРАЦЮВАННЯ, ВИКОРИСТАННЯ)

У статті досліджено проблему переміщення архівних колекцій української еміграції з країн Європи до СРСР на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнний період, встановлено основні етапи передачі сформованих фондів і колекцій до архівів України й Росії, визначено сучасні місця їх зберігання.

Однією з важливих і недостатньо вивчених проблем української політичної та культурної історії XX ст. є дослідження процесу заснування й розвитку архівно-музейних центрів української політичної еміграції в країнах Європи, формування й переміщення українських документальних колекцій за кордоном, їх доля під час Другої світової війни та в повоєнний період.

Особливої актуальності дана проблема набуває тому, що документальні зібрання української еміграції є надзвичайно цінним джерелом не тільки для вивчення її діяльності, а й для дослідження подій Першої світової війни, державотворчих процесів в Україні періоду визвольних змагань 1917–1920 рр., окремих

* Палієнко Марина Геннадіївна – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

аспектів військової, культурної, церковної історії, а також життя, наукової та творчої спадщини багатьох громадсько-політичних, військових, церковних і культурних діячів України першої половини ХХ ст. (М.Грушевського, С.Петлюри, Д.Дорошенка, В.Винниченка, В.Липинського, О.Лотоцького, А.Шептицького, І.Огієнка, І.Горбачевського, Д.Антоновича, С.Русової, М.Шаповала, С.Шелухіна, Н.Полонської-Василенко, В.Петріва та ін.).

Виникнення українських музейно-архівних і бібліотечних установ у центрах осідку української міжвоєнної еміграції (Польща, Чехословаччина, Австрія, Франція) було обумовлено необхідністю збирання й збереження значного масиву документів та історичних пам'яток – як тих, що були вивезені урядовцями й приватними особами з українських теренів, так і тих, які утворилися внаслідок діяльності дипломатичних місій УНР, ЗУНР та Української Держави, функціонування таборів українських військовополонених та інтернованих у країнах Центральної й Західної Європи. Згодом до них долучилися матеріали численних громадсько-політичних, культурних, освітніх і наукових інституцій та організацій української еміграції.

У 1920–1930-х рр. в Європі з ініціативи представників різних громадсько-політичних і культурних кіл української еміграції розгорнули діяльність такі пам'яткоохоронні осередки, як Головний військово-історичний музей-архів армії УНР та Музей-архів визволення України (обидва – у Тарнові, Польща), Український національний музей-архів при Українському громадському комітеті в ЧСР, Музей визвольної боротьби України, Український історичний кабінет при МЗС ЧСР (усі – в Празі), Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. Великі документальні колекції Директорії УНР були зосереджені на теренах Польщі (спочатку в Тарнові й Ченстохові, а згодом у Кракові та Варшаві), натомість архів уряду ЗУНР зберігався у Відні. Під час Другої світової війни архівами української еміграції спочатку зацікавилися спецслужби III райху, а згодом – радянської контррозвідки, унаслідок чого відбулося переміщення документальних зібрань із теренів одних країн до інших. На завершальному етапі війни та в повоєнні роки значна кількість документів українських емігрантських архівів була перевезена до СРСР і сконцентрована в спецсховищах українських і частково російських архівів.

В українській і зарубіжній історіографії архівні зібрання української еміграції міжвоєнного періоду одержали умовну назву "Празький український архів", оскільки найбільші осередки функціонували в Празі, і саме звідти були перевезені в Україну найзначніші документальні комплекси. Однак слід ураховувати той факт, що подібного єдиного "архіву української еміграції" ніколи не існувало, а до сформованих у радянських таємних відділах "спецфондів" було включено джерела не тільки "празького", а й іншого походження (документи з Кракова, Відня, Парижа та ін.).

Аналіз публікацій із даної проблеми свідчить про те, що впродовж 1990-х – початку 2000-х рр. архіви української еміграції привертати увагу як українських, так і зарубіжних дослідників. Важливе значення для постановки проблеми мала публікація Л.Лозенко "Празький український архів: історія і сьогодення"¹, в якій здійснено короткий огляд історії Українського історичного кабінету (УІК) у Празі та Музею визвольної боротьби України (МВБУ), охарактеризовано важливі аспекти переміщення цих колекцій із Чехословаччини до УРСР. Вагомий внесок у дослідження проблеми переміщення українських архівів під час Другої світової війни та в повоєнний період належить відомій американській дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед. Учена здійснила копітку й широкомасштабну пошуково-аналітичну роботу в архівах Німеччини, Росії, України та Білорусі, результати якої знайшли відображення в монографії "Трофеї війни та імперії: архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції"² і статтях, опублікованих на сторінках "Harvard Ukrainian Studies"³.

Наприкінці 2005 р. в Києві вийшла книга П.К.Грімстед *"Празькі архіви"* у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної українки⁴, що є перекладом дев'ятого розділу зазначеної вище англомовної монографії. У праці розглянуто останні роки діяльності Українського історичного кабінету та Російського закордонного історичного архіву в Празі, висвітлено окремі аспекти вивезення архівної українки з Праги до Києва та Москви, опрацювання її в спецвідділах радянських архівів. На жаль, в українському перекладі побачила світ лише незначна частина фундаментальної монографії П.К.Грімстед, основний же масив українського видання становлять документальні додатки, а саме: факсимільно відтворені тексти документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Російської Федерації й фотодокументи із Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного.

Високо оцінюючи працю П.К.Грімстед, не можемо не погодитися з головою Державного комітету архівів України, який у післямові до видання відзначив, що "звичайно, автору на всі питання не вдалося відповісти. Багато нюансів лишається нез'ясованими. Отже, є поле діяльності й для майбутніх дослідників"⁵.

Що стосується історії створення й діяльності українських архівних осередків в Європі в міжвоєнний період, то вона знайшла відображення в низці конкретно-історичних досліджень М.Мушинки, М.Палієнко, Г.Савченка та І.Срібняка, С.Заремби, у тому числі з історії Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР⁶, Музею визвольної боротьби України⁷, Українського національного музею-архіву в Празі⁸, Українського історичного кабінету⁹. У кількох статтях у загальних рисах охарактеризовано процес переміщення празьких колекцій до СРСР у післявоєнний період та місця їх сучасного зберігання¹⁰.

Однак досі лишається не введеною до широкого суспільного та наукового обігу інформація джерел таємного архівного діловодства, яка висвітлює основні етапи перевезення радянськими спецслужбами архівів української еміграції з теренів європейських країн і характеризує діяльність особливого відділу таємних фондів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві з їх систематизації, упорядкування, опрацювання й організації використання в оперативно-чекістських цілях.

Метою даного дослідження є систематизація й аналіз комплексу джерел, які торкаються історії переміщення архівних зібрань української еміграції з європейських країн до СРСР у повоєнний період; характеристика методів і принципів опрацювання документів "еміграційного" походження працівниками спецвідділів радянських архівів; актуалізація інформації про сучасні місця зберігання цих документальних комплексів, визначення перспектив їх подальшого використання.

Джерельною основою дослідження є документи офіційного походження, які зберігаються у фонді 14 (описи 2, 7) – Архівне управління Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР, м. Київ (згодом – Архівне управління Міністерства внутрішніх справ УРСР, м. Київ; Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, м. Київ) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) та у фонді 4703 (опис 2) – Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві, який має номенклатурний номер ЦДАВО України, але зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві (далі – ЦДІАК України). Зокрема до 7-го опису фонду 14 ЦДАВО України внесено справи таємного діловодства Архівного управління за 1942–1970 рр., що характеризують його діяльність у даний період. Загалом опис включає 947 таємних справ за 1942–1970 рр., які систематизовані за структурно-хронологічною ознакою. До опису 2-го фонду 4703 ЦДІАК України внесено справи постійно зберігання внутрішнього діловодства архіву за 1945–1993 рр.

За своєю типологією та видовими ознаками представлені в зазначених фондах матеріали становлять: 1) таємні директивні документи (накази, циркуляри,

розпорядження) НКВС (МВС) СРСР та УРСР, Ради Міністрів УРСР, Головного архівного управління СРСР про організацію розшуку, перевезення, опрацювання та використання документів в оперативно-чекістських цілях; 2) офіційне листування керівників Архівного управління з Міністерством внутрішніх справ УРСР, Міністерством закордонних справ УРСР, Головним архівним управлінням МВС СРСР про передачу документів іншим державам; 3) матеріали про повернення в Україну документів, вивезених нацистами, та комплектування документальними матеріалами архівів УРСР (ці справи включають також інформацію про переміщення архівів української еміграції, які були утворені на теренах європейських країн); 4) акти, списки фондів та інші матеріали про місцезнаходження й передачу архівних фондів; 5) плани й звіти про роботу архівних органів УРСР із використання документальних матеріалів в оперативних, військових і наукових цілях; 6) списки фондів особливого відділу таємних фондів. Аналіз цих документів дає можливість дослідити дії радянських спецслужб щодо пошуку, виявлення й перевезення емігрантських архівів до СРСР, визначити домінанти політики органів радянської влади щодо їх зберігання та використання, відтворити процес опрацювання матеріалів еміграції в таємних відділах архівів України.

Як уже відзначалося, під час Другої світової війни відбулося масштабне переміщення документальних і культурних цінностей різних європейських народів, яке значною мірою стосувалося й архівів української політичної еміграції¹¹. Архівні й бібліотечні колекції розглядалися німецькою владою як важливі джерела, які доцільно використовувати в розвідувальних та ідеологічних цілях. Із метою пограбування культурних цінностей європейських народів у 1940 р. нацистами був створений оперативний штаб райхслайтера А.Розенберґа (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg – ERR), який складався з управління штабу в Берліні та мережі відділів, зондеркоманд і зондерштабів на місцях. Серед головних завдань штабу були розшук та відбір матеріалів для так званої "східної бібліотеки" А.Розенберґа (Ostbucherei Rosenberg)¹², а також опрацювання матеріалів із метою підготовки аналітично-інформативних праць із питань більшовизму, масонства, іудаїзму для створеної в Німеччині Центральної бібліотеки Вищої школи¹³. Однак на завершальному етапі війни аналогічні завдання почали виконувати органи радянської держбезпеки, які розгорнули широкомасштабну діяльність не тільки із повернення до СРСР вивезених нацистами пам'яток, але й із вилучення та перевезення документальних, музейних і книжкових колекцій російської й української еміграції з метою їх подальшого використання в "оперативно-чекістських цілях".

У 1944–1945 рр. у ході реорганізації ЦДІА УРСР у м. Києві, поряд з іншими відділами, було створено відділ таємних фондів та особливий відділ таємних фондів. Перший забезпечував зберігання документів дореволюційних фондів (органів царської поліції, жандармського управління, суду), другий – документів органів німецької окупаційної влади, що діяли на території України, матеріалів української "буржуазно-націоналістичної" еміграції, організацій таємного діловодства. Основними завданнями цих відділів у період їх створення були: а) комплектування, облік і зберігання документів; б) науково-технічне опрацювання документів; в) створення до них науково-довідкового апарату; г) науково-оперативна розробка документів; д) використання документів, як відзначалось у тогочасній документації, в "оперативно-чекістських цілях".

2 жовтня 1944 р. було видано наказ НКВС-НКДБ СРСР "Про поліпшення роботи з використання секретних матеріалів державних архівів в агентурно-оперативній роботі". Згідно з цим наказом архівні органи УРСР проводили заходи, спрямовані на посилення "зв'язку та тісного ділового контакту з оперативними органами, надання їм допомоги науково-оперативними орієнтовками", розробкою матеріалів в оперативних цілях¹⁴.

Звичайною практикою стала діяльність спеціальних груп працівників держбезпеки, які здійснювали роботу з пошуку документальних збірок на зайнятих радянськими військами територіях різних європейських держав. Особливе зацікавлення цих груп викликали архіви російської й української політичної еміграції, що пояснювалося послідовною боротьбою її представників проти більшовицького режиму в Росії й Україні. Навесні 1945 р. ці групи проводили активну роботу на теренах Польщі та Чехословаччини. Уже 12 березня 1945 р. заступник відділу держархівів УНКВС по Львівській області старший лейтенант держбезпеки Г.П.Некlesa у своєму рапорті до начальника облдержархіву УНКВС по Львівській області Політкіна повідомляв про розшук вивезених нацистами зі Львова до с.Тинець (Польща) документальних матеріалів Львівського облдержархіву та Львівського архіву давніх актів, серед яких були епістолярії Шептицьких, кілька скринь із пергаментними дипломами за 1234–1798 рр., картами й планами. Г.Некlesa висловлював припущення, що ці матеріали можуть зберігатись у м. Опава (Тропау) на території Чехословаччини. Крім того, у рапорті йшлося, що "за наявними даними, у Кракові зберігаються документи Петлюри українською мовою за 1918–1922 рр., зміст і кількість яких встановити неможливо, оскільки вони знаходяться у розпорядженні СМЕРШ 4-го Українського фронту, який не дає про них жодних відомостей"¹⁵.

З огляду на політичне значення документів і можливість їх використання в оперативних цілях у справу втрутився начальник управління держархівами НКВС УРСР капітан держбезпеки В.Гудзенко, який 29 березня 1945 р. звернувся з доповідною запискою до начальника Головного архівного управління (ГАУ) НКВС СРСР комісара держбезпеки І.Никитинського. У ній він просив ужити заходів щодо передачі цих документів "архівним органам НКВС УРСР через Головне управління контррозвідки СМЕРШ НКО СРСР"¹⁶. Відповідь на це звернення за підписом начальника відділу комплектування ГАУ НКВС СРСР Голубцова надійшла тільки 8 травня 1945 р. У ній повідомлялося, що ці документи передані в розпорядження Управління НКВС по Львівській області¹⁷.

Після цього В.Гудзенко 26 травня звернувся до начальника Управління НКВС по Львівській області Грушка з проханням прискорити відправку до Києва документальних матеріалів із Кракова¹⁸. 31 травня Гудзенко листовно повідомив І.Никитинського, що з Кракова та його околиць (с.Тинець) доставлено шість вагонів документальних матеріалів, вивезених під час війни нацистами зі Львівського архіву давніх актів. Крім того, до Львова також прибув один вагон документальних матеріалів "петлюрівської Директорії та її міністерств". За наказом народного комісара внутрішніх справ УРСР В.Рясного ці документи мали передати на зберігання до Центрального архіву Жовтневої революції в м. Києві¹⁹.

11 червня 1945 р. на ім'я В.Гудзенка надійшов лист від директора облдержархіву НКВС УРСР Львівської області Копчуна, в якому повідомлялося, що до Києва відправлені "документальні матеріали українських контрреволюційних урядів періоду 1917–1927 рр. у кількості 18 фондів обсягом 6234 од. зб. – 560 зв'язок"²⁰. Серед фондів, які передавалися зі Львова до Києва, були: Державна канцелярія, Військове міністерство, Міністерство земельних справ, Міністерство фінансів, Міністерство народного господарства, Міністерство закордонних справ, Міністерство праці, Міністерство пошт і телеграфу, Міністерство культів, Міністерство друку та пропаганди, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ, Товариство Червоного Хреста, Міністерство шляхів сполучення, Рада Міністрів, Міністерство освіти, Департамент державного контролю, Міністерство юстиції Директорії УНР.

Факт передачі архівних документів Директорії УНР був зафіксований у звітній доповіді про роботу Управління державними архівами НКВС УРСР за 1945 р., де в розділі "Комплектування, облік та експертиза цінності державного архівного фонду УРСР" відзначалося, що "за сприяння контррозвідки СМЕРШ 4-го Укра-

їнського фронту повернуті з Кракова й передані в Центральний архів Жовтневої революції (Київ) документальні матеріали українських контрреволюційних урядів 1917–1927 рр. у кількості 18-ти фондів і 6234 од. зб."²¹

Особливу увагу радянських спецслужб привертала також емігрантські архіви в Чехословаччині. Відразу ж після вступу до Праги радянських військ туди прибув начальник Головархіву СРСР І.Никитинський, якому вдалося досягти домовленості про передачу Російського закордонного історичного архіву (далі – РЗІА) до Москви, що було оформлено як дарунок чехословацького уряду АН СРСР²².

3 травня 1945 р. народному комісару внутрішніх справ СРСР генеральному комісару держбезпеки Л.П.Берії було надіслано телефонограму народного комісара внутрішніх справ УРСР, комісара держбезпеки 3 рангу В.С.Рясного, яка торкалася організації заходів щодо повернення архівних матеріалів, вивезених німцями під час війни з України, а також перевезення до УРСР архівів української еміграції з Праги та Берліна. Між іншим, у ній наголошувалося на тому, що спецслужбам відомі організації українських націоналістів у Берліні, Празі й інших містах, "в яких скупчено величезну кількість документів, що мають науковий та оперативний інтерес" (зазначалося, що в їх розпорядженні є назви й адреси цих установ). В.Рясний звертався до Л.Берії з проханням надати дозвіл на відрядження до Німеччини й Чехословаччини групи працівників архівних органів НКВС УРСР "з метою розшуку та повернення документів в Україну"²³.

10 травня вже було визначено персональний склад групи (заступник начальника Архівного управління НКВС УРСР капітан держбезпеки П.І.Павлюк, начальник Центрального фотокіноархіву УРСР капітан держбезпеки Г.С.Пшеничний, директор Рівненського облдержархіву О.Й.Куц, начальник архівного відділу УНКВС Київської області капітан держбезпеки І.П.Олійник, заступник начальника архівного відділу УНКВС Львівської області старший лейтенант держбезпеки Г.П.Неклесю)²⁴.

Важливе значення для реконструкції перебігу "оперативно-пошукової" роботи українських архівістів має доповідна записка П.Павлюка начальнику Архівного управління НКВС УРСР В.Гудзенку від 9 серпня 1945 р.²⁵ У ній, зокрема, відзначалося, що група з розшуку та повернення документальних матеріалів, вивезених німецькими окупантами з України, прибула до Чехословаччини 12 червня 1945 р. У м. Опава в результаті пошукових операцій членами групи було виявлено місця зберігання документів Львівського та Миколаївського обласних державних архівів, Київського архіву давніх актів, Ризького та Мінського центральних архівів. 19 липня всі документи були зведені до пакгаузу залізничної станції. Того ж дня П.Павлюк із Г.Неклесю виїхали до Праги, де зв'язалися з радянським посольством, комендатурою та місцевими архівними органами з метою розшуку матеріалів.

25 липня вони розпочали пошукову акцію в Празі, намагаючись віднайти місця зберігання як документів, вивезених німцями із СРСР, так і документів української еміграції. Невдовзі ними було виявлено документи Українського вільного університету та видавництва Українського національного об'єднання, які вони відразу ж завантажили у вагон. Вони відвідали також м. Подебради, яке знаходилося за 52 км від Праги, де виявили документи Української господарської академії. Однак найбільше зацікавлення пошукової групи викликало зібрання Українського історичного кабінету, яке вони знайшли в архіві МВС ЧСР. Питання про передачу цього зібрання було порушено перед чехословацьким урядом радянським послом В.Зоріним. Унаслідок тривалих переговорів уряд ЧСР 14 серпня 1945 р. прийняв рішення про передачу УРСР "на доказ дружніх стосунків наших народів, які є тепер близькими сусідами, української частини так званого Празького російського архіву"²⁶.

Водночас уряд ЧСР визначив певні умови передачі документів, які були сформульовані в спеціальному меморандумі міністра закордонних справ Чехословаччи-

ни В.Клементіса послу СРСР В.Зоріну від 22 серпня 1945 р. Зокрема В.Клементіс наголошував на тому, що "при передачі має залишитися в силі умова, згідно з якою "Російський архів" передавався АН СРСР, тобто, що Український центральний архів представляє Чехословаччині фотокопії документів, що передаються, і що цей архів буде знаходитися в Києві в Українському центральному архіві як самостійний відділ під назвою "Празький український архів". Окрім того, міністр підкреслював ту обставину, що "предмети з названого архіву, які є, безсумнівно, власністю Чехословацького державного архіву, можуть бути передані безпосередньо, але предмети, які є його депозитом, – після з'ясування юридичних для цього передумов"²⁷.

25 серпня 1945 р. посол СРСР В.Зорін надіслав міністру внутрішніх справ ЧСР В.Носеку листа, в якому повідомляв, що всі правові норми, які випливають із обов'язків, що були взяті на себе архівом міністерства внутрішніх справ ЧСР щодо приватних осіб при прийнятті від них на зберігання документів до українського та російського закордонних архівів, будуть виконані радянськими органами, які перебирають архіви, тому "всі претензії приватних осіб, пов'язані із зазначеними депозитами, слід надсилати до радянських органів"²⁸. В.Носек направив директору архіву МВС ЧСР професору В.Боровичі розпорядження про передачу радянському уряду матеріалів, що перебували на депозитному зберіганні в українському та російському закордонних архівах, оскільки радянська сторона зобов'язалася погодити питання з власниками депозитів із тим, щоб чеська сторона не мала в цьому плані жодних юридичних проблем²⁹.

Отже, документальне зібрання Українського історичного кабінету було передано чехословацьким урядом УРСР та оформлено "дарчим актом" від 30 серпня 1945 р. в Празі³⁰. 4 вересня 1945 р. відбулася врочиста передача архіву в приміщенні архіву міністерства внутрішніх справ ЧСР. На церемонії передачі були присутні з чеського боку – міністр внутрішніх справ В.Носек, міністр освіти З.Неєдли, міністр інформації В.Копецький, директор архіву МВС ЧСР професор Й.Боровичка, спеціальний радник архіву МВС ЧСР д-р В.Пешак, завідувачий Українським історичним кабінетом М.Балаш, з українського боку – посол СРСР у Чехословаччині В.Зорін, політичний радник посольства І.Чичаєв, заступник начальника АУ НКВС УРСР капітан П.Павлюк та директор Центрального кінофотофоноархіву УРСР капітан Г.Пшеничний. Про передачу архіву докладно інформував голову РНК УРСР М.Хрущова та Л.Берію 25 вересня 1945 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР В.Рясний³¹, відзначаючи, що чеська сторона погодилася на це після проведення "тривалих і наполегливих переговорів".

Л.Лозенко, посилаючись на те, що в акті про передачу зазначалися лише інвентарні номери документів, які мали деякі пропуски, робила припущення, що передавалася не вся, а лише частина збірки Українського історичного кабінету³². Проведений нами аналіз змісту інвентарних книг та описів матеріалів, які передавалися, свідчить про те, що передачі підлягала саме документальна колекція УІК. У Празі ж залишалися книжкове та пресове зібрання УІК, а сам кабінет ще деякий час навіть продовжував комплектуватися пресовими матеріалами, що підтверджує листування його керівництва з різними установами в ЧСР, УРСР, США, Канаді та ін. у 1946–1948 рр.³³ Як свідчив д-р В.Пешак, Україні були подаровані тільки дублікати газет і журналів, які складали обмінний фонд УІК (загалом – 35 щорічних підшивок та 2100 книжок)³⁴.

У жовтні 1945 р. з Праги до Києва було перевезено один вагон із матеріалами Українського історичного кабінету. Документи прибули на Володимирську, 22-а, де містилися тоді архівні установи. Як уже відзначалося, робота із вивезення в УРСР архівів української політичної еміграції проводилася у загальному контексті повернення документальних цінностей, вивезених німцями під час війни. За офіційними даними, у 1945–1946 рр. загальна кількість "повернутих матеріалів" становила 50 тонн³⁵.

Матеріали, які були перевезені до Києва, надходили до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР, утвореного в структурі архіву 1 жовтня 1945 р. з метою упорядкування та розроблення архівів еміграції в оперативних цілях. Ця робота проводилась у контексті загальної політики радянської влади щодо організації зберігання й використання таємної документації. Ще 18 липня 1945 р. відбулася нарада начальників відділів таємних фондів державних архівів України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Молдавії, Карело-Фінської РСР, Курської та Московської областей, на якій було прийнято спеціальну резолюцію про стан роботи із використання таємних документальних матеріалів в оперативно-чекістських цілях та про міри щодо її поліпшення, яка проголосила необхідним: 1) термінове впорядкування найбільш актуальних фондів державних архівів, що перебувають на таємному зберіганні; 2) розширення практики інформування оперативних органів шляхом укладання "орієнтировок", спецповідомлень і коротких історичних довідок про матеріали, які мають оперативно-чекістський інтерес; 3) виділення для зберігання таємної документації окремих кімнат із ґратами на вікнах, щоденне їх опечатування, а також посилення охорони приміщень та "підвищення пильності всіх працівників відділів таємних фондів"; 4) звернення уваги на правильну організацію роботи із науково-технічного опрацювання таємних документальних матеріалів, "на дотримання й покращення методик і техніки виявлення та взяття на облік антирадянських елементів"³⁶.

За повідомленнями директора ЦДІА УРСР В.Стрельського, станом на 20 листопада 1945 р. в особливому відділі таємних фондів на зберіганні перебувало 280 фондів із документами 1919–1945 рр., орієнтовний обсяг яких сягав 19 500 од. зб. та 2450 кг розсипу. Переважну їх частину становили "документальні матеріали, які прибули з Чехословацької Республіки та надійшли до ЦДІА УРСР під загальною назвою "Український історичний кабінет"³⁷. Згідно з доповідною запискою В.Стрельського, матеріали, що надійшли із ЧСР, були піддані упродовж вересня–листопада систематизації, у результаті якої з них було виділено 203 самостійні фонди, які умовно можна поділити на групи матеріалів: 1) міністерств, дипломатичних місій та особові фонди членів уряду Директорії УНР в еміграції (1919–1944 рр.); 2) українських політичних партій та їх діячів в еміграції (1919–1945 рр.); 3) українських культурно-національних установ в еміграції (1919–1945 рр.); 4) українських громадських організацій в еміграції (1921–1943 рр.); 5) української націоналістичної преси в ЧСР (1922–1944 рр.); 6) українських громадських студентських організацій в еміграції (1921–1943 рр.); 7) українських навчальних закладів в еміграції в ЧСР (1922–1945 рр.); 8) українських сільсько-господарських та кооперативних спілок і товариств в еміграції (1922–1935 рр.); 9) міністерств і воеводств Речіпосполитої Польської.

Окрім "празьких надходжень", до відділу надійшли 77 фондів із ЦДАЖР УРСР, які включали документи: 1) Організації українських націоналістів (1941–1945 рр.); 2) міністерств і установ урядів, які діяли на території України та в еміграції (1917–1925 рр., привезені зі Львова); 3) Наркомату іноземних справ УРСР (1919–1923 рр.); 4) українських і німецьких військових частин періоду окупації України (1941–1944 рр.); 5) ВУЦВК та РНК УРСР. В.Стрельський підкреслював, що найбільший інтерес для оперативного використання становлять фонди, які сформовані з матеріалів Українського історичного кабінету. Над ними було заплановано провести наступні види роботи: повне упорядкування й описання; укладання коротких історичних і біографічних довідок на фондоутворювачів, детальних карток-листів на всіх українських емігрантів із зазначенням їх зв'язків та кола діяльності, ґрунтовних оперативно-наукових орієнтовних оглядів за темами "Українська білоеміграція в Чехословаччині", "Контрреволюційна антирадянська діяльність українських політичних партій", "Директорія УНР за кордоном".

Ще одна важлива частина архівів української еміграції була виявлена в липні 1946 р. управлінням Міністерства державної безпеки УРСР Волинської області в Луцькому соборі. Після їх вилучення й первісного ознайомлення зі змістом документів було встановлено, що його основу становлять рукописи С.Петлюри й інша документація уряду УНР періоду його перебування в еміграції в Польщі (1920–1922 рр.). З огляду на те, що ці документи проливали "світло на діяльність петлюрівського уряду в еміграції" й становили "певний історичний інтерес", їх у липні 1947 р. також було перевезено до Києва³⁸.

У квітні 1947 р. до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР для опрацювання надійшли також матеріали зі Львова, з яких у Києві співробітниками відділу було сформовано 247 фондів (значний їх відсоток становили документи львівських організацій, товариств, приватних осіб із філіалу ЦДІА УРСР у Львові та Львівського облдержархіву, які в кількості 6 вагонів були перевезені 1945 р. радянськими спецслужбами із Кракова, куди під час Другої світової війни їх вивезли нацисти)³⁹. Зокрема тут були фонди "Товариство Василіан у Львові" (1200 од. зб., 300 кг документального розсипу за 1717–1944 рр.)⁴⁰, редакції "Літературно-наукового вісника" у Львові (35 кг документального розсипу), особові фонди митрополита А.Шептицького (1000 од. зб., 500 кг документального розсипу за 1912–1942 рр.), М.Грушевського (100 кг розсипу за 1882–1934 рр.), К.Студинського (150 кг розсипу за 1910–1943 рр.), О.Назарука (100 кг за 1915–1940 рр.) та ін. З іншого боку, тут були широко представлені й документи про діяльність української еміграції в Польщі та Австрії (фонди "Українська рада в Тарнові", "Рада Республіки УНР у Тарнові", "Бюро української кооперації в Ченстохові й Тарнові", "Український національний хор у Тарнові", "Західноукраїнське товариство Ліги Націй у Відні", "Всеукраїнська національна рада у Відні", "Надзвичайна дипломатична місія УНР у Відні", "Українська студентська громада у Варшаві", "Головна управа Товариства бувших вояків армії УНР у м. Каліш" та ін.). Усі ці матеріали проходили упорядкування разом із документами празького українського архіву в особливому відділі таємних фондів ЦДІА УРСР.

Згідно зі списком розрізнених фондів, що були привезені до ЦДІА УРСР із Мінська у 1946 р., фігурували українські еміграційні архіви "французького походження", які, вірогідно, у міжвоєнний період зберігались у документальній колекції Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі (серед них: листування письменника Б.О.Лазаревського, матеріали Судової комісії для ведення процесу над С.Шварцбардом, Головної еміграційної ради в Парижі, Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції, Надзвичайної торгівельної та фінансової місії УНР у Женеві, Українського товариства прихильників Ліги Націй у Парижі, особисті папери генерала армії УНР О.Осецького)⁴¹. Слід наголосити на тому, що під час упорядкування та систематизації документів не було дотримано принципу поваги до фонду, а навпаки, відбувалося змішування джерел різного походження без вказівки на їх фондоутворювачів, розсіювання документів по різних фондах, а також мало місце об'єднання фондів, основу яких становили документи з різних архівних колекцій.

У липні 1947 р. при розробці матеріалів, одержаних ЦДІА УРСР із Дрездена, були виявлені документи оперативного штабу А.Розенберга (300 кг), розсипи особових фондів (зокрема фонди французьких письменників ХХ ст.) та торговельних і промислових фірм у Франції, Бельгії й інших європейських країнах (350 кг)⁴².

У плані роботи особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР на 1947 р., окрім проведення подальшого впорядкування документальних матеріалів української еміграції, особливий наголос робився на сприянні "максимальній активізації використання документальних матеріалів в оперативних цілях органами МВС і МДБ". Підкреслювалася важливість укладання карток і "довідок-орієнтировок" на

виявлених під час опрацювання фондів українських емігрантів, які "займалися антирадянською діяльністю", а також додавання до них копій документів, що "характеризують їхню ворожу діяльність"⁴³. Із метою виявлення "контрреволюційного елемента" для оперативної розробки у 1947 р. були намічені, зокрема, матеріали фондів Українського громадського комітету в Празі, Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, Українського вільного університету в Празі, особові фонди М.Шаповала, Н.Григорієва, А.Животка, Ю.Тищенко, В.Петріва та ін.

Слід відзначити, що укладання українськими архівістами "довідок-орієнтировок" контролювалося не тільки з боку республіканських спецслужб, а й на загальнодержавному рівні. Одним зі свідчень цього є лист начальника відділу використання Головного архівного управління МВС СРСР капітана Старова на ім'я начальника АУ МВС УРСР майора В.Гудзенка від 25 лютого 1947 р. Загалом погоджуючись із планом роботи особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР на 1947 р., Старов звернув увагу на "аполітичні назви" окремих довідок. На думку радянського чиновника, "вони неправильно орієнтують і створюють недостатнє уявлення про суто ворожу українському народу "діяльність" білогвардійських емігрантських організацій на противагу дійсному змістові матеріалу, наприклад: "Суспільно-політична діяльність українсько-націоналістичного студентства в еміграції" або "Зовнішня політика Директорії УНР", яка за своєю сутністю авантюристична – антирадянська". Старов підкреслював, що необхідно "дати політично відповідні назви цим довідкам"⁴⁴.

Згідно зі звітом про діяльність особливого відділу ЦДІА УРСР, у 1948 р. нових документів до нього не надходило. Натомість тривала робота із упорядкування фондів, створення до них науково-довідкового апарату, а також передачі непрофільних фондів іншим архівним установам (у 1948 р. було відібрано 64 неупорядковані фонди загальною вагою близько однієї тонни)⁴⁵. У 1949 р. до відділу надійшли 2 фонди, які включали 989 од. зб. та 10 кг розсипу, а також від МВС УРСР і Комісії з історії Великої Вітчизняної війни – 200 кг нерозібраного по фондах документального розсипу, які значною мірою стосувалися історії УПА та ОУН (з них близько 100 кг документів німецькою мовою)⁴⁶.

У квітні 1949 р., згідно з розпорядженням АУ МВС УРСР, було затверджено список фондів відділу, які належало передати Львівському обласному державному архіву – всього 59 фондів (548 од. зб., понад 300 кг розсипу). Це були матеріали "львівського походження", які раніше були привезені до Києва для опрацювання⁴⁷. Крім того, велику кількість фондів було передано філії ЦДІА УРСР у Львові, серед них: особові фонди І.П.Крип'якевича (21 од. за 1928–1941 рр.), митрополита А.Шептицького (421 од. за 1889–1941 рр.), В.І.Старосольського (520 од. за 1878–1940 рр.), І.Боберського (15 од. за 1891–1943 рр.), С.Томашівського (20 кг розсипу за 1912–1930 рр.), І.Шендрика (4 кг за 1920–1939 рр.), Р.Лашенка (3 кг за 1917–1921 рр.), С.Шухевича (40 кг за 1929–1936 рр.), В.Охримовича (8 кг за 1903–1917 рр.), С.Федака (70 од., 7 кг за 1916–1939 рр.), К.Паньківського (8 кг за 1924–1939 рр.) та ін., а також у 1953 р. було передано 574 од. матеріалів греко-католицького митрополичого ординаріату у Львові за 1875–1945 рр.⁴⁸

Станом на 1 січня 1950 р., у відділі зберігалось 353 архівних фонди обсягом 38 491 од. зб. Усі фонди були повністю впорядкованими (окрім підшивки й частково нумерації аркушів). Як відзначалось у звітах, на цьому було завершено упорядкування фондів відділу, що надійшли в 1945–1948 рр.⁴⁹

Однак у 1950 р. до відділу продовжували надходити на тимчасове зберігання матеріали у вигляді документального розсипу: у першому кварталі 1950 р. із Львівського облдержархіву надійшло 1900 кг документів фонду "Наукове товариство імені Шевченка у Львові", а від Комісії з історії Великої Вітчизняної війни

АН УРСР – 373 кг розсипу різних фондів, які після впорядкування планувалося передати до Львівського, Одеського, Рівненського, Житомирського та інших обласних архівів⁵⁰.

Слід відзначити, що у зв'язку із реорганізацією архіву, у липні 1950 р. особливий відділ таємних фондів було ліквідовано, а всі його фонди (більшість з яких містили матеріали української еміграції) були передані на тимчасове зберігання до відділу таємних фондів ЦДІА УРСР (в якому, як відзначалося вище, зберігалися фонди жандармських, поліцейських, судових установ, генерал-губернаторства, прокуратури та цензури царської Росії)⁵¹.

Загалом у результаті опрацювання у 1946–1951 рр. переміщених до ЦДІА УРСР архівних матеріалів було сформовано 340 фондів – 36 956 справ, 752 кг розсипу⁵². Ці засекречені тривалий час дані вперше оприлюднила у своїй статті Л.Лозенко. Однак дослідниця обійшла увагою процес систематизації, упорядкування й опрацювання цих матеріалів в особливому відділі ЦДІА УРСР, комплектування з них фондів, створення до них науково-довідкового апарату та організації використання їх інформації в оперативних цілях. Що стосується цифр, які наводила Л.Лозенко, характеризуючи процес передачі празьких фондів із ЦДІА УРСР до інших архівів, то вони викликають певні застереження. Зокрема, посилаючись на звітну документацію таємного відділу, Л.Лозенко наводила дані про передачу опрацьованих фондів до ЦДАЖР УРСР у м. Харкові (258 фондів, 23 410 справ, 69 кг розсипу), філіалу ЦДІА УРСР у м. Львові (70 фондів, 12 923 справи, 683 кг розсипу), ЦДАЖР СРСР у Москві (12 фондів, 623 справи)⁵³.

Однак усі з наведених у цих звітах матеріали не можна однозначно розглядати як складову “Празького українського архіву”, оскільки певна їх кількість не мала жодного відношення до зібрання УІК, а потрапила до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР у повоєнні роки не з Праги, а зі Львова, Кракова, Варшави, Відня та ін. Унаслідок того, що всі ці матеріали проходили опрацювання в одному відділі, працівникам якого було дано завдання підготувати їх для використання в оперативно-чекістських, а не наукових цілях, то при їх групуванні, систематизації й класифікації відбулося порушення принципу збереження цілісності фондів, повне ігнорування фіксації інформації про місце та джерело походження документів. З огляду на це, сьогодні робити висновки про кількісний склад зібрання УІК у структурі НАФ України можливо лише з певними застереженнями. Зокрема це стосується 70 фондів, 12 923 справ та 683 кг документального розсипу, які було передано до філіалу ЦДІА УРСР у Львові (нині – ЦДІАЛ України), оскільки переважну їх більшість становили матеріали не празького походження, а колекція НТШ у Львові, зібрання митрополита А.Шептицького та ін., які надійшли до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР у 1947 та 1949 рр. для тимчасового зберігання й опрацювання.

Згідно з установленими нами даними, акт про передачу документальних матеріалів із ЦДІА УРСР, м. Київ до філіалу ЦДІА УРСР у Львові було складено 12 червня 1951 р. (підстава передачі – розпорядження АУ МВС УРСР № 6/3/01821 від 29 червня 1950 р.). За актом передавалися 70 фондів, 67 описів, 12 923 од. зб. та 683 кг розсипу, 66 справ фондів. Це були документальні матеріали архіву НТШ (2200 од., 300 кг розсипу за 1841–1943 рр.), а також Збірної станиці Українських січових стрільців у Відні (24 од. за 1916–1919 рр.), Легіону УСС (125 од. за 1915–1918 рр.), табору українських біженців із Галичини і Буковини у Гмінді, Австрія (42 од. за 1916–1918 рр.), Західноукраїнського товариства Ліги Націй у Відні (34 од. за 1915–1918 рр.)⁵⁴.

Сьогодні потребує уточнення склад фондів, переданих у 1954 р. із ЦДІА УРСР до ЦДАЖР СРСР у Москві. У статті Л.Лозенко фігурують 12 (за іншими даними – 13) фондів. За уточненими даними, це були наступні фонди із зібрання

УІК: Спільна юнацька школа УНР у таборі інтернованих у Каліші, Польща (12 од. за 1919–1923 рр.); Відділ №1 Української федерації соціалістичної партії в Детройті, США (20 од. за 1911–1917 рр.); Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, м. Прага (116 од. зб. за 1928–1938 рр.); Редакція часопису "Вістник УПСР в Празі" (7 од. зб. за 1931 р.); Закордонна організація УПСР у Празі (85 од. зб. за 1925–1929 рр.); Закордонний комітет УПСР у Празі (97 од. зб. за 1920–1929 рр.); Подебрадська група УПСР, Чехословаччина (3 од. зб. за 1923–1930 рр.); Пшебрамська група УПСР, Чехословаччина (5 од. зб. за 1926–1929 рр.); Ченстоховська група УПСР, Польща (4 од. зб. за 1921 р.); Тарнівська група УПСР, Польща (3 од. зб. за 1921 р.); Політичне бюро закордонного комітету УПСР та закордонної групи Української радикальної партії у м. Прага (12 од. зб. за 1924–1925 рр.); Закордонна делегація УПСР у Відні (5 од. зб. за 1919–1921 рр.)⁵⁵.

У Москві фонди, які містили матеріали з історії УПСР, були об'єднані в "Колекцію матеріалів закордонних організацій УПСР". Сьогодні це фонд Р-7744 Державного архіву Російської Федерації, який складається з десяти описів (360 од. зб. за 1919–1927 рр.). В архівному путівнику по ДАРФ вони помилково фігурують як такі, що надійшли 1946 р. у складі зібрання Російського закордонного історичного архіву⁵⁶. Матеріали "Відділу №1 Української федерації соціалістичної партії в Детройті, США" (20 од. зб. за 1911–1917 рр.) становлять сьогодні ф. Р-7745 ДАРФ.

У листі від 24 липня 1953 р. директор ЦДІА УРСР І.Олійник повідомляв директору ЦДАЖР УРСР Л.Гусевій, що згідно з розпорядженням АУ МВС УРСР (№6/3/001036 від 13 травня 1952 р.), ЦДІА УРСР передає при цьому документальні матеріали 75 фондів, описи, справи фондів та акти (у двох примірниках)⁵⁷. При цьому відзначалося, що справи, зазначені в опису "поза описом", є макулатурою, однак у макулатуру не виділялись, оскільки "посольство СРСР у Чехословаччині дало чехословацькому уряду зобов'язання, що всі матеріали будуть збережені".

15 жовтня 1953 р. І.Олійник направив листа директору Київського облдержархіву Грубману (№566), в якому повідомляв, що передає до архіву "документальні матеріали, одержані з Чехословаччини на ім'я АУ МВС УРСР у кількості 11 од. зб." Ці матеріали, за визначенням І.Олійника, відображали діяльність німецько-фашистських окупантів у київських музеях мистецтв у 1941–1943 рр. Цього ж дня відповідного листа І.Олійник надіслав директорів Кам'янець-Подільського державного архіву (№567), в якому повідомляв, що надсилає 24 од. зб., які відображають діяльність нацистів у 1941–1943 рр. у Кам'янець-Подільському державному архіві⁵⁸.

Наступне велике надходження до Києва архівних збірок української еміграції відбулось 1958 р. і було пов'язане з передачею чехословацьким урядом УРСР зібрання Музею визвольної боротьби України (МВБУ), який існував у Празі з 1925 до 1948 рр. У 1957 р. ГАУ МВС СРСР одержало із Чехословаччини повідомлення, що в Празі знайдено велику кількість документальних матеріалів, які стосуються України. 1–10 вересня 1957 р. у відрядження до ЧСР відбули начальник ГАУ СРСР М.Р.Прокопенко та начальник АУ УРСР С.Д.Пількевич "з метою на місці ознайомитися з вищезгаданими документальними матеріалами". Характеризуючи у своїй доповідній записці матеріали колишнього МВБУ, які знаходилися "в глибокому підвальному приміщенні", С.Пількевич відзначав, що, окрім значної кількості писемних пам'яток, там було дуже багато фотонегативів і позитивів (загальна кількість пам'яток – близько 4-х вагонів). У висновку С.Пількевич підкреслював, що "матеріали в дуже поганому стані, над ними потрібно провести величезну роботу, щоб зробити їх доступними для використання"⁵⁹.

Оскільки матеріали стосувались історії України, то українська сторона наполягала на їх передачі до архівів УРСР (відзначалося, що "в сумі вони дають величезний матеріал для наукових досліджень з історії України, а також можуть

бути використані для практичних цілей"). Однак факти свідчать про те, що спочатку ЦК КПРС прийняв рішення про їх відправку з Праги до Москви⁶⁰. У свою чергу українське архівне керівництво звернулося по підтримку в цій справі до ЦК КПУ. На думку Л.Лозенко, ЦК КПУ все ж таки вжив відповідних заходів, оскільки саме за його розпорядженням до Праги був відряджений директор Центрального кінофотофоноархіву Г.С.Пшеничний із завданням організувати перевезення документів до Києва.

Важливі відомості про надходження документів із Чехословаччини в листопаді 1958 р. містяться у ф.14 ЦДАВО України (оп. 7, спр. 984), де представлено листування між Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР та дирекцією ЦДІА УРСР у Києві з цього питання. Зокрема повідомлялося, що "в листопаді 1958 р. із Чехословаччини надійшло 10 тонн розсипу – матеріали українських націоналістичних організацій і частина матеріалів, вивезених із УРСР німецькими окупантами"⁶¹.

15 грудня 1960 р. було укладено спеціальний "План оперативної розробки документальних матеріалів групи фондів українських буржуазних націоналістів за кордоном, які надійшли до ЦДІА УРСР із Чехословаччини в 1958 р." Матеріали цього надходження умовно поділялися на наступні групи: 1) матеріали таборів військовополонених російської армії періоду Першої світової війни, які розташовувалися на території Австрії та Німеччини (містили відомості про кількісний склад військовополонених і характер їх діяльності в таборах; форми документів – накази, списки, протоколи засідань громадських організацій, листування; обсяг – 4 об'єднання фондів, 823 од. зб. за 1914–1918 рр.); 2) матеріали таборів інтернованих формувань армії УНР і з'єднань УГА на теренах Польщі та Чехословаччини (обсяг – 17 фондів, 1088 од. зб. за 1919–1923 рр.); 3) матеріали українських урядів (Української Держави, УНР і ЗУНР) та їх дипломатичних представництв за кордоном (містили відомості про діяльність урядів, особовий склад державного апарату; форми документів – листування, доповіді, списки, заяви; обсяг – 33 фонди, 768 од. зб. за 1917–1923 рр.); 4) матеріали установ, громадських організацій, видавництв та освітніх закладів українських емігрантів за кордоном (форми документів – протоколи, доповіді, звіти, списки, заяви; обсяг – 107 фондів, 2636 од. зб. за 1915–1944 рр.); 5) матеріали українських громадських установ на території західних областей України у період перебування їх у складі Польщі, Чехословаччини й Угорщини (обсяг – 9 фондів, 33 од. зб. за 1915–1928 рр.); 6) матеріали особових фондів українських емігрантів (обсяг – 46 фондів, 545 од. зб.). Відзначалося, що матеріали 5-ї групи являють собою частини фондів, які належить передати до архівів західних областей України.

Цей документ важливий тим, що в ньому характеризувалися форми оперативної розробки матеріалів і наводилися переліки категорій осіб, яких необхідно було взяти на облік, а саме: "1) військовополонені колишньої царської армії на території Австрії та Німеччини, які добровільно вступили до українських націоналістичних та інших білогвардійських військових формувань для боротьби з радянською Росією в період громадянської війни, незалежно від національності; 2) білоемігранти: а) особи, що виїхали за кордон у складі петлюрівських, денікінських, врангелівських та інших білогвардійських формувань періоду громадянської війни, б) члени українських буржуазно-націоналістичних урядів та урядовці установ УНР і ЗУНР (у тому числі члени українських націоналістичних партій) та їх родини; 3) особи із західних областей України, що входили до складу Польщі, Чехословаччини й Угорщини (до 1939 р.), які брали участь в антирадянських, у тому числі в українських націоналістичних організаціях (активна діяльність, включаючи участь в українській націоналістичній пресі); 4) зрадники українського народу, що співпрацювали з німцями під час війни 1941–1945 рр. (незалежно від територіальної належності)"⁶².

Упродовж 1959–1963 рр. матеріали були розібрані (з них близько 6000 кг – документи, інше – друковані видання); із розсипу було сформовано 173 фонди –

7232 справи за 1918–1944 рр.⁶³ 2 вересня 1961 р. ГАУ при РМ УРСР було прийнято рішення про передачу непрофільних фондів, виявлених у процесі науково-технічного опрацювання матеріалів, до відповідних архівів (у тому числі до ЦДАЖР СРСР та Центрального державного особливого архіву у Москві)⁶⁴. Незначну частину музейних пам'яток із колекції МВБУ (печатки, відзнаки, прапори) 29 березня 1962 р. було передано Центральному історичному музею у Києві⁶⁵. Однак уже 31 березня за іншим актом частину цих пам'яток було ухвалено знищити, як такі, що "не мають історичного, наукового і практичного значення"⁶⁶.

Л.Лозенко, стверджуючи, що 1963 р. Архівне управління дало дозвіл на передачу із ЦДІА УРСР документів надходження 1958 р. до низки державних архівів України, водночас відзначала, що, "на жаль, характер і кількість матеріалів, які передавалися, встановити поки що не вдалося"⁶⁷. Заповнити цю інформаційну прогалину дозволяють відомості, які містяться в офіційному листуванні між дирекцією ЦДІА УРСР та керівництвом АУ при РМ УРСР й інших державних архівів за 1963 р.

Особливе значення в цьому плані має лист заступниці начальника АУ при РМ УРСР Л.Гусевої до директора ЦДІА УРСР М.Тесленка від 27 лютого 1963 р. (№3/015), в якому повідомлялося, що "Архівне управління при РМ УРСР дозволяє передати непрофільні документальні матеріали наступним держархівам:

I. Тернопільському облдержархіву:

1. Подільська спілка кооперативів у м. Тернополі, 1929 р., 6 од. зб.

II. Київському міськархіву:

1. Київська кіностудія художніх фільмів, 1938–1940 рр., 12 од. зб.

2. Київський кооперативний інститут імені Чубаря, 1928 р., 1 од. зб.

3. Хахуров Ш.Д. – професор Київського медичного інституту, 1921–1936 рр., 4 од. зб.

III. ЦДІА УРСР у м. Львові:

1. Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель у м. Львові, 1915–1916 рр., 13 од. зб.

2. Федюшко (Євшан) Микола – письменник, редактор журналу "Будучина", Львів, 1918–1919 рр., 7 од. зб.

IV. Самбірському філіалу Львівського облдержархіву:

1. Державна гімназія в м. Дрогобичі, 1918–1919 рр., 5 од. зб.

V. Рівненському облдержархіву:

1. Товариство пивоварних заводів "Бергілес" у м. Рівне, 1933–1939 рр., 1 од. зб.

2. Міська управа у м. Дубровиці Сарненського округу, 1941 р., 1 од. зб.

VI. Волинському облдержархіву:

1. Український шкільний комітет у м. Володимирі-Волинському, 1916 р., 7 од. зб.

VII. Харківському облдержархіву:

1. Харківська міська управа, м. Харків, 1943 р., 1 од. зб."⁶⁸

На виконання цього розпорядження 1 березня 1963 р. відповідні матеріали були відправлені до Львова, а 4 березня – до Луцька, Самбора, Харкова, Тернополя та Рівного, про що свідчать акти передачі матеріалів⁶⁹. Зокрема в супровідному листі до директора Волинського облдержархіву відзначалося, що, "згідно з розпорядженням Архівного управління при РМ УРСР №3/015 від 28 лютого 1963 р., передаємо для зберігання у Вашому архіві 7 од. зб. фонду "Український шкільний комітет у м. Володимирі-Волинському" за 1916 р., які виявлені при розробці матеріалів колишнього Українського музею в Чехословацькій Республіці"⁷⁰. Центральний державний кінофотофоноархів УРСР одержав понад 30 фотоальбомів із фондів МВБУ⁷¹.

Після опрацювання матеріалів у відділі фондів республіканських установ ЦДІА УРСР у Києві вони мали бути передані до ЦДАЖР УРСР у Харкові. Однак, оскільки останній не міг прийняти документи через брак вільного місця в архівосховищах, а також у зв'язку із тим, що тоді вже перебував у стадії розробки про-

ект будівництва комплексу споруд центральних державних архівів у Києві, було досягнуто домовленості, що до переїзду ЦДАЖР УРСР у Київ ці документи зберігатимуться в ЦДА УРСР. У 1970 р., після закінчення будівництва та переведення ЦДАЖР УРСР до Києва, празькі фонди були передані до його сховищ.

Частина празьких документів на стадії впорядкування була передана до КДБ УРСР. У 1988 р. вони надійшли до архіву Інституту історії партії (нині – ЦДАГО України). В акті про передачу цих документів від 25 травня 1988 р. відзначалося, що передаються 117 коробок матеріалів колишнього Музею визвольної боротьби України в Празі. Крім того, за даними А.Кентія, у сховищах ЦДАГО України було виявлено також шість картонажів із матеріалами української еміграції у Франції⁷².

Остання передача матеріалів української еміграції з Чехословаччини в УРСР відбулася 1983 р. У липні того ж року консульський відділ посольства СРСР у Чехословаччині за погодженням із Центральним архівним управлінням МВС ЧСР відправив до Києва на адресу Ради Міністрів УРСР архівні матеріали у кількості 27 ящиків. У грудні 1983 р. вони надійшли на зберігання до ЦДАЖР УРСР⁷³.

Таким чином, значна частина архівних зібрань української еміграції міжвоєнного періоду по закінченню Другої світової війни опинилась у радянських спецсховищах. І тільки на межі 1980–1990-х рр. розпочався процес їх розсекречення, у результаті якого українські та зарубіжні вчені нарешті отримали можливість використання цих матеріалів у наукових дослідженнях. Сьогодні основними місцями зберігання документів з емігрантських колекцій в Україні є: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України); Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України); Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України); Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України). Крім того, окремі групи документів свого часу надійшли на зберігання до обласних державних архівів.

Однак повноцінний інтелектуальний доступ до документальних зібрань української еміграції можливий лише за умови створення сучасної системи науково-довідкового апарату та електронних баз даних, які б відповідали міжнародним архівним стандартам. Важливим кроком у цьому напрямку слід вважати розпочату 2001 р. Державним комітетом архівів України роботу над укладанням міжархівного путівника "Празькі архіви: зведений каталог архівів української еміграції в міжвоєнний період"⁷⁴. Хоча, на жаль, досі ще не видано попереднього переліку фондів архівів еміграції, які зберігаються в Україні. Принагідно відзначимо, що Федеральна архівна служба Росії та Державний архів Російської Федерації підготували й видали 1999 р. міжархівний путівник "Фонды Русского заграничного исторического архива в Праге"⁷⁵, в якому наведено відомості про склад і зміст документів, що раніше зберігались у Російському закордонному історичному архіві у Празі та Донському козакому архіві. Сьогодні ці матеріали зберігаються в складі фондів Державного архіву Російської Федерації, Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву літератури і мистецтва, а також частково за межами Російської Федерації (у тому числі – у ЦДАВО України). Що ж стосується українських архівних колекцій, зібраних у Празі в міжвоєнний період, то на сьогодні побачило світ науково-довідкове видання, підготовлене чеською архівісткою Р.Махатковою за матеріалами Державного центрального архіву в Празі (нині – Національний архів)⁷⁶.

Таким чином, реконструкція процесу переміщення документальних зібрань української еміграції має важливе значення не тільки для цілісного та всебічного вивчення громадсько-політичної й культурної історії України повоєнного періоду, але й для відтворення маловідомих сторінок вітчизняного архівознавства. Аналіз архівних джерел дає можливість зробити висновки про те, що на завершальному етапі Другої

світової війни відбулося вивезення значних комплексів архівних матеріалів української політичної еміграції з теренів європейських країн, передусім Чехословаччини, до СРСР. Розробка й опрацювання цих збірок здійснювалася працівниками спеціальних (таємних) відділів радянських архівних установ (у першу чергу – в особливому відділі таємних фондів ЦДА УРСР у Києві). Упродовж тривалого часу вивчення матеріалів з історії української еміграції в наукових цілях було неможливим, натомість окремі групи документів використовувалися в оперативних цілях радянськими спецслужбами.

Новий етап у вивченні та використанні "еміграційних збірок" розпочався в 1990-х рр., коли вони почали залучатися до історичних досліджень. Однак повноцінний доступ до цих матеріалів можливий лише за умови підготовки та видання анованих путівників по фондах, їх переліків та описів. Важливим напрямом подальших досліджень має стати реконструкція найбільших еміграційних колекцій міжвоєнного періоду, зокрема Музею визвольної боротьби України та Українського історичного кабінету в Празі. Це дозволить не тільки глибше дослідити внесок еміграції в суспільно-політичну та культурну історію України ХХ ст., але й повніше висвітлити участь українців у Першій та Другій світових війнах, докладніше відобразити події визвольної боротьби українського народу за свою незалежність і соборність.

¹ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – №1/6. – С.18–30. Див. також: Лозенко Л. До історії Празького українського архіву // Генеза. – 1995. – №1/3. – С.141–145.

² Grimsted P.K. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. – 749 p. Див. рец.: Боряк Г.В. Чи не час збирати каміння? (Думки з приводу виходу в світ книги "Трофеї війни та імперії...") // Архіви України. – 2001. – №4–5. – С.25–33.

³ Grimsted P.K. The Odyssey of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic during World War II // Harvard Ukrainian Studies. – 1998. – Vol. XXII. – P.181–208; *Idem*. The Postwar Fate of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic // Harvard Ukrainian Studies. – 1997. – Vol. XXI. – P.393–461.

⁴ Грімстед П.К. "Празькі архіви" у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. – К., 2005. – 252 с.

⁵ Боряк Г. Замість післямови // Грімстед П.К. "Празькі архіви" у Києві та Москві... – С.240.

⁶ Савченко Г., Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 1996. – С.188–198; Палієнко М. "Все, що зв'язано з нашою історією, мусить бути зібрано, упорядковано і схоронено..." (збереження документальної спадщини українського народу Державним Центром УНР в екзилі) // Nad Wisłom i Dnieprem. – Toruń; Kijów, 2002. – №1. – С.255–261; Ї ж. З історії організації українських еміграційних архівів у Польщі на початку 1920-х рр. // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – 2005. – Т. 5. – С.12–21.

⁷ Мушинка М. Музей визвольної боротьби України і доля його фондів. – Мельбурн, 1996; Його ж. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. – К., 2005 (перевид, в Україні); Його ж. Музей визвольної боротьби у Празі та його останній директор Симон Наріжний // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14–15 августа 1995 г.): В 2-х ч. – Прага, 1995. – Ч.2. – С.806–815; Заремба С. Український музей визвольної боротьби у Празі // Київська старовина. – 1997. – №1/2. – С.122–137; Палієнко М., Срібняк І. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948): створення, діяльність, доля архівної колекції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. – Вип. II: Архівознавчі читання. – К., 2000. – С.35–47.

⁸ Палієнко М. Діяльність української еміграції із заснування національного архівного центру за кордоном у 20-х рр. ХХ ст. // Історичний журнал. – К., 2004. – №3. – С.27–38; Ї ж. Український національний музей-архів у Празі (1923–1930 рр.): історія створення й основні напрямки діяльності // Студії з історії архівної справи та документознавства. – 2004. – Т.11. – С.13–24.

⁹ Ї ж. Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930–1945 рр.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія "Історія. Економіка. Філософія". – 2001. – Вип.5. – С.349–356.

¹⁰ Лозенко Л. Зазнач. праця; Яковлева Л. Празькі фонди в Києві // Пам'ятки України. – 1994. – №3/6. – С.120–122. Кентій А.В. Фонд "Український музей у Празі" ЦДАГО України як складова "Празького архіву" // Архіви України. – 2000. – №1/3. – С.43–49; Мушинка М. Українські архіви, вивезені з Чехословаччини в Україну // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). Історія: Доповіді та повідомлення. Ч. II: ХХ століття. – Одеса; Київ; Львів, 1999. –

С.145–152; *Його ж.* Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917–1945): сучасний стан і місця зберігання // На службі Кліо: 36. наук. праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С.532–545.

¹¹ Докладніше про долю українських культурних цінностей див.: *Грімстед П.К.*, за участю *Боряка Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Львів, 1992. – 120 с., а також зазначену вище англomовну монографію П.К.Грімстед.

¹² Ця бібліотека разом з іншими дослідницькими структурами різних команд А.Розенберга була переміщена наприкінці 1943 р. із Берліна до Рацибора в Силезії.

¹³ *Малолетова Н., Дубровіна Л.* Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих східних територій у 1941–1944 рр. і формування Східної бібліотеки і Центральної бібліотеки Вищої школи у Німеччині // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – 2003. – №4. – С.47.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.19. – Арк.5.

¹⁵ Там само. – Спр.56. – Арк.2 зв.

¹⁶ Там само. – Арк.5.

¹⁷ Там само. – Арк.11. Див. також відзначені праці П.К.Грімстед.

¹⁸ Там само. – Арк.12.

¹⁹ Там само. – Арк.13.

²⁰ Там само. – Спр.58. – Арк.1.

²¹ Там само. – Спр.104. – Арк.5; Спр.98. – Арк.9.

²² *Лозенко Л.* Зазнач. праця. – С.23; *Павлова Т.Ф.* Русский заграничный исторический архив в Праге // Вопросы истории. – 1990. – №11. – С.28.

²³ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.56. – Арк.9.

²⁴ Там само. – Арк. 15. З аналізу документів випливає, що О.Й.Куц не брав участі в роботі пошукової групи.

²⁵ Там само. – Спр.56. – Арк.37–39.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.11–12.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – Арк.13.

²⁹ Там само. – Арк.14.

³⁰ Там само. – Арк.15–17. Оригінал. Чеський текст акту зберігається також у цій справі (арк.18–20). Див. також: ЦДАВО України. – Ф.3866. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.1–3. Англійський переклад цього документа опублікований П.К.Грімстед у додатках до її монографії (Р.564–566). Див. також останню працю П.К.Грімстед.

³¹ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.28–30, 31–33.

³² *Лозенко Л.* Зазнач. праця. – С.24.

³³ ЦДАВО України. – Ф.3866. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.1–37.

³⁴ *Рельак В.* Sprava o innosti Ruskyho Historickyho archivu, Ukrainskyho historickyho kabinetu a Byloruskyho archive v letech 1938–1946. – Praha, 1947. – S.219.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.104. – Арк.40.

³⁶ Там само. – Спр.61. – Арк.26–31.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.1.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.267. – Арк.4.

³⁹ Там само. – Спр.246. – Арк.37–48.

⁴⁰ Під час упорядкування фонду “Товариство Василіан у Львові” на його основі було сформовано 25 фондів.

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.35–36.

⁴² Там само. – Спр.10. – Арк.19–20.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.246. – Арк.2–3.

⁴⁴ Там само. – Спр.218. – Арк.9–9 зв.

⁴⁵ Там само. – Спр.306. – Арк.88–91.

⁴⁶ Там само. – Спр.348. – Арк.113–117. Опрацювання цих документів (систематизація по фондах, структурі та роках, формування одиниць зберігання, укладання заголовків справ та інвентарних описів) було заплановано на 1950 р.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.18–20.

⁴⁸ Там само. – Арк.96–119.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.348. – Арк.114.

⁵⁰ Там само. – Спр.384. – Арк.45. Загалом станом на 1 квітня 1950 р. у відділі знаходилися на зберіганні близько 600 од. зб. та 1000 кг розсипу, що підлягали передачі в облдержархіви.

⁵¹ Там само. – Арк.68.

⁵² Там само. – Спр.984. – Арк.25.

⁵³ *Лозенко Л.* Зазнач. праця. – С.25. Див. також: ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.984. – Арк.25–26.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.45–49.

⁵⁵ Там само. – Спр.6. – Арк.96–119.

- ⁵⁶ Государственный архив Российской Федерации: Путеводитель. – Т.4: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории белого движения и эмиграции. – М., 2004. – С.710.
- ⁵⁷ ЦДІАК України. – Спр.17. – Арк.82.
- ⁵⁸ Там само. – Арк.115–116.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.2. – Спр.1251. – Арк.20–22.
- ⁶⁰ Там само. – Арк.23–24.
- ⁶¹ Там само. – Оп.7. – Спр.984. – Арк.1.
- ⁶² ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.45. – Арк.4–8.
- ⁶³ Див.: “Список фондів організацій, установ та особових фондів українських емігрантів за 1918–1944 рр.”, які було сформовано в результаті упорядкування матеріалів МВБУ у відділі фондів республіканських установ ЦДІА УРСР // ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.984. – Арк.2–14.
- ⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.46. – Арк.9–10.
- ⁶⁵ Там само. – Спр.39. – Арк.79–80.
- ⁶⁶ Там само. – Арк.81.
- ⁶⁷ Лозенко Л. Зазнач. праця. – С.27.
- ⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.51. – Арк.4–5.
- ⁶⁹ Там само. – Арк.6, 7, 10, 11, 14, 15.
- ⁷⁰ Там само. – Арк.7.
- ⁷¹ Топішко Н. Опис фотоальбомів із празького Музею визвольної боротьби України, що зберігаються у Центральному державному кінофотофоноархіві України // Генеза. – 1995. – №1(3). – С.144–146.
- ⁷² Див. докладніше: Кентій А.В. Фонд “Український музей у Празі” ЦДАГО України як складова “Празького архіву” // Архіви України. – 2000. – №1/3. – С.43–49; Про матеріали з колекції МВБУ у складі ЦДАГО України див. також: Пиріг Р. Фонди і колекції Музею визвольної боротьби України у Празі в складі документів Центрального державного архіву громадських об’єднань України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.12. – К., 1999. – С.77–87.
- ⁷³ Яковлева Л. Празькі фонди в Києві // Пам’ятки України. – 1994. – №3/6. – С.121.
- ⁷⁴ Вісник Державного комітету архівів України. – 2001. – Вип. 1(5). – С.110–115. Див. також: Про стан і перспективи реалізації міжгалузевих програм з підготовки архівних довідників: Рішення колегії Державного комітету архівів України від 19 червня 2002 р. // Вісник Державного комітету архівів України. – 2002. – Вип. 2(10).
- ⁷⁵ Фонды Русского заграничного исторического архива в Праге: Межархивный путеводитель / Отв. ред. Т.Ф.Павлова. – М., 1999. – 671 с.
- ⁷⁶ Український музей у Празі (1925–1948): Опис фонду / Упоряд. Раїса Махаткова. – К.; Прага, 1996. – 296 с. Див. також: Русская и украинская эмиграция в Чехословацкой Республике (1918–1938): Путеводитель по архивным фондам и собраниям в Чешской республике / Сост. В.Поданы, Г.Барвикова. – Прага, 1995. – 133 с.

The article researches the problem of transference of archive collections of Ukrainian emigration from European countries to SRSR on the final stage of World War II and in post-war period, ascertains main phases of transfer of created stocks and collections to the archives of Ukraine and Russia and determines up-to-date places of their maintenance.

